

Maastikuarhitektuuri õppetool

Kadri Mets

Pärandkultuuri objekt maastikus: selle väärtustamise, teadvustamise ja esitlemise võimalusest Agusalu kuulipildujakaponiiride näitel

Magistritöö

Juhendaja: Sulev Nurme, MSc

Tartu 2015

Autorideklaratsioon

Olen magistritöö kirjutanud iseseisvalt. Kõigile töös kasutatud teiste autorite töödele, põhimõtteliste seisukohtadele ning muudest allikatest pärinevatele andmetele on viidatud.

Autor: Kadri Mets .....

(allkiri)

.....

(kuupäev)

Sisukord

Sissejuhatus	5
Metoodika.....	8
Uurimisobjekt.....	8
Uurimise eesmärk ja uurimisküsimused	9
Ülevaade varasematest töödest.....	9
Uurimisega seotud mõisted	11
Uurimismeetodid	12
Juhtumiuuring.....	13
Taustinfo kogumine.....	13
Tekstid.....	14
Välitööde kirjeldus	15
Maastikuanalüüs.....	16
SWOT-analüüs	21
Kaardianalüüs.....	21
Militaarobjektid kui kultuuriväärtus.....	23
Väärtused maastikus.....	23
Kultuuriväärtuse määratlemine	27
Pärandkultuur	29
Pärandkultuuri eksponeerimine.....	33
Militaarpärand kui kultuuriväärtus.....	35
Militaarpärandiga objekte.....	40
Näiteid erinevatel tasanditel kultuuripärandina aktsepteeritud militaarpärandist	40
Tahkuna kaitserajatised Hiiumaal	41
Rannakaitsepatarei nr 315 ehk Stebeli patarei	43
Plokštine raketibaas koos õppe- ning matkaradadega.....	46
Aegna saare kaitserajatiste matkarajad	47
Petseri Lõunalaagri matkarada Põlvamaal	49
Agusalu piirkonna maastiku kirjeldus.....	51

Asukoht ja tutvustus	51
Looduskeskkond ja kaitseväärtused	53
Kultuuriajalugu.....	56
Militaarajalugu	58
Agusalu kuulipildujakaponiirid.....	63
Uurimistulemused	69
Maastikuanalüüs ja selle tulemused	69
Kaponiiride kirjeldused	69
Reljeefi ja taimestiku kirjeldus.....	74
Teed.....	75
Kohalikud muud pärandkultuuri objektid	76
Kaardianalüüs ja selle tulemused	77
Maastiku väärtused.....	82
Kultuurilis-ajalooline väärtus	82
Looduslik väärtus	82
Esteetiline väärtus	83
Puhkeväärtus	83
Pedagoogiline väärtus	84
Agusalu kaponiiride ja sellega seotud maastiku esitlemisvõimalused.....	85
Eksponeerimise võimalused.....	85
Infokandjad.....	85
Juhendatud retk	86
Matkarada.....	87
Agusalu matkarada	87
Järeldused.....	94
Kokkuvõte	98
Summary	100
Kasutatud kirjandus.....	102
Lisad	109

Sissejuhatus

2013. aasta oli Eestis kultuuripärandi aasta, mil erinevate ürituste raames toodi esile mitmekülgseid pärandite liike alates arheoloogilisest pärandist, vaimsest kultuuripärandist, maastikupärandist kuni sõjalise pärandini välja. Maastikus peituvate väärtuste üle on mõtiskletud Eestis aastaid. Koostatud on registreid riiklikest kultuurimälestistest ja pärandkultuuri objektidest ning teemaplaneeringuid väärtuslikest maastikest. Kõik need põhinevad teatud väärtushinnangutel, mille alusel objekte on inventeeritud või esile toodud.

Ametlikul tasandil on väärtuskriteeriumid lahti mõtestanud riik selleks, et teatud väärtusi reguleerida ja kaitsta. Mõned olulisemad seadused, mis ehitatud keskkonna väärtustega tegelevad, on Muinsuskaitseseadus, Looduskaitse seadus ja Planeerimisseadus.

Muinsuskaitse seadus tõlgendab väärtuslikuna mälestist, millel on ajalooline, arheoloogiline, etnograafiline, linnaehituslik, arhitektuuriline, kunstiline, teaduslik, usundilooline või muu kultuuriväärtus.¹ Kui objekt vastab ekspertiishinnangu kohaselt ühele või enamale nendest tunnustest, tehakse ettepanek võtta objekt riikliku kaitse alla ning objekt on ametlikult kultuuriväärtuslik.

Looduskaitse seadus defineerib kaitstavaid väärtusi läbi looduskeskkonna, pidades oluliseks mitte ainult looduse mitmekesisuse säilitamist, vaid ka kultuurilooliselt ja esteetiliselt väärtuslike keskkondade säilitamist koos selle elementidega.²

Planeerimisseadus suunab maa-aladel toimuvaid protsesse, arvestades ühiskonna huvide ning väärtushinnangutega. Seadus suunab maakasutust ning aitab erinevatel planeerimise tasanditel esile tuua väärtuslikke keskkondi ja maastikke, sh miljööalaseid ja väärtuslikke maastikke.³ Planeerimisprotsessi üheks osaks oli väärtuslike maastike välja selgitamine juba enam kui kümme aastat tagasi ning selle tulemusena valmis kogu Eesti riiki hõlmav väärtuslike maastike kajastav kaart. Nimetatud planeerimise protsess on viis, kuidas teatud alasid saab eristada ning seaduslikult kaitsta. Oluline on objektidega ka tulevikus edasi tegeleda, nende järjepidev kontrollimine ja vajadusel väärtuslike maastike kaartide uuendamine on oluline, sest ühiskonna väärtushinnangud muutuvad ajas ning samuti ei püsi muutumatuna maastik.

Kui kultuurimälestiste uurimist, säilitamist ja eksponeerimist reguleerivad seadused, siis pärandkultuuri objektid on rohkem ebamäärasemas seisus.

---

¹ Muinsuskaitse seadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 27, 153.

² Looduskaitse seadus. (2004). – *Riigi Teataja* I, 38, 258.

³ Planeerimisseadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 99, 579.

Pärandkultuuriks peame me eelmiste põlvkondade elamisviisist maastikku maha jäänud füüsilisi märke, mis omavad sageli olulisi väärtusi, mille kaitset seadus ei reguleeri. Need objektid ja maastikud on tähtsad sageli just kohalikul tasandil piirkonna ajaloo ja kujunemise kontekstis. Riikliku kaitse all on neist ainult vanemad ja silmapaistvamad inimtegevuse märgid. Igapäevaeluga seotud kultuuripärandit tuleb osata maastikus märgata, sest selleks võib olla vana kiviaed või piimapukk, ebamäärane kuhjatis taluõuel, kivitruup poolkuivanud metsaojal või endisest talitee järele jäänud mudarenn. Selliste objektide väärtustamine sõltub otseselt maaomaniku või metsas toimetaja teadlikkusest, kultuuritundlikkusest ja intelligentsist.⁴

Objektile antavad hinnangud on määratleja-kesksed ning sellepärast on oluline pärandkultuurist rääkida, selle olemasolust maaomanikke teavitada ning tõsta avalikkuse teadlikkust pärandkultuurist. Teadlikkuse tõstmine aitab kaasa objektide väärtustamisele ning säilimisele. Enamus hävinenud objektidest ongi oma kurva lõpu leidnud inimeste teadmatusel. Objekti kadumisega kaob tükike meie kultuurist ja ka tükike meie minevikust.

Rikkalik kultuuripärand on oluline nii rahvusliku identiteedi seisukohalt kui ka kohalikul tasandil. Pärandkultuuri eksponeerimine maastikus aitab mõista kohaliku maastikupildi kujunemist, tõstab paikkonna mainet, suurendab kohaliku identiteedi tunnet ning annab maastikule kultuuriloolise lisaväärtuse. Pärandkultuur aitab säilitada piirkondade eripärasid ning aitab kaasa piirkonna loo talletamisele. Kohanimed, pühad kivid ja allikad on vaid mõned näited, mille juurde käib ka vaimne pärand.

Pärandkultuuri objekte on inventeeritud aastaid ning nimekirjad täienevad pidevalt. Sellegipoolest on mitmeid objekte, millest midagi ei teada või mida maastikus kuidagi ei esitleta. Kui objektist ei teata, siis pole seda ka olemas. Käesolevas magistritöös käsitletavate Agusalu kaponiiride puhul on tegemist osakesega mitte ainult Illuka valla vaid ka Eesti rahva militaarpärandist. Pärandkultuuri objektina on ametlikult arvele võetud vaid üks kõige paremini säilinud kaponiir, kuid maastikus on säilinud kõigi kaitseliini kaponiiride lõhkesüvendid ning ehitise varemed. Rahvusliku identiteedi tugevdamiseks ja väärtustamiseks on oluline militaarpärandile pöörata tähelepanu, võimalusel seda esitleda ning seeläbi tuua esile väikese eesti rahva võimekus end kaitsta.

---

⁴ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 7.

Agusalu kuulipildujakaponiiride puhul on tegemist üheltpoolt suhteliselt unikaalse militaarobjektiga, sest tegemist on ainsate komplekselt säilinud tagala kaitseliini ehitistega Vabadussõjajärgsest Eesti Vabariigi perioodist. Teisalt asuvad kaponiirid mitmekülgse loodusega maalilises piirkonnas looduskaitsealade külje all. Lähiajalooliselt põnevate militaarobjektide olemasolust seal piirkonnas ei olda üldiselt teadlikud ning lisaks on objektid täpsemate koordinaatide tõttu küllalt raskesti ligipääsetavas maastikus keeruliselt leitavad ning võhikule juhuslikul leidmisel vähekõnekad.

Agusalu kaponiirid on erilised oma asukoha poolest ning sellest tuleneb lai teemade ring, mida tuleb kõnesolevaid kaitserajatisi uurides käsitleda. Uuritavad teemad hõlmavad piirkonna looduskeskkonda koos kaitsealadega, kohalikku kultuurilugu ja asustuse kujunemist ning 20. sajandi sõjaajalugu seoses 20. sajandi esimesel poolel toimunud Eesti idapiiri kindlustamisega.

Uurimistöe laiemaks eesmärgiks on arutleda pärandkultuuri ja militaarpärandi kui spetsiifiliste pärandkultuuri objektide üle maastikus, kas ja kuidas neid väärtustada, väärtusi ja võimalusi kogukonnas teadvustada ning kuidas eksponeerida. Samuti kas ning milliseid lisandväärtusi nad maastikus pakuvad. Töö tulemusena sõnastatakse Agusalu kaponiiridega seotud maastike põhiväärtused ning leitakse võimaluse nende esiletoomiseks.

Autor soovib ennekõike tänada töö juhendajat Sulev Nurmet, kellela poleks käesolev töö valminud. Samuti Robert Treufeldti, kes suunas uurimustöö militaarobjekti valikul, ning ka kõiki teisi, kes otseselt või kaudselt aitasid kaasa käesoleva magistr töö valmimisele.

Metoodika

Uurimisobjekt

Käesoleva magistritöö uurimisobjektiks on Ida-Virumaal, Illuka vallas, Agusalu küla lähistel asuvad kuulipildujakaponiirid ja nendega seotud maastik. Uurimisobjekti käsitletakse käesolevas töös alljärgnevalt:

- Agusalu kaponiirid kui pärandkultuuriobjektid maastikus, mida saab iseloomustada ja vaadelda komplekselt koos piirkonna looduse ja naabruskonna pärandkultuuri kihistustega
- Agusalu kaponiirid kui omaaegsed ühtse kompleksina tajutavad spetsiifilised kaitserajatised, mille iseloomustamisel ja tajumisel on oluline koht kohaliku maastiku kujunemisel selle lähiajaloos

Lähenedes uurimisobjektile käesolevas töös on pigem maastikuarhitektuurne, kui militaarne. Seejuures ei keskendu töö Agusalu kaitserajatiste militaarspetsiifilistele aspektidele kuivõrd nende käsitusvõimalustele pärandkultuuri objektidena maastikuarhitektuursetes võtmes. Kitsamalt võttes pakub Agusalu kaitserajatiste maastik head võimalust arutlemaks unustusse vajuma kippuvate pärandkultuuri objektide väärtustamise, teadvustamise ja eksponeerimise üle.

Agusalu kuulipildujakaponiirid on pärandkultuuriobjektina tähelepanuväärsed peamiselt kahel põhjusel. Esiteks on säilinud hulgaliselt arhiivmaterjale, mis kirjeldavad ehitiste tekkelugu ning rajamist. Tavaliselt napib informatsiooni 20. sajandi I poole Eesti Vabariigi kaitserajatistest, sest 1940. aasta suvel algas Eesti okupatsioon ning kõik Eesti militaarplaneerimisega seotud dokumendid anti Nõukogude Liidu esindajatele üle.⁵ Agusalu kaponiirid olid ühed vähestest esimese Eesti Vabariigi ajal lahinglaskmise katsetused läbi teinud ehitistest, mille tulemustega arvestati järgnevatel aastatel Eesti riigi kaitsekavades.⁶ Teiseks on kõik kaponiirid säilinud osaliselt tänini, nad on maastikus leitavad ning hoomatavad moodustades ühise kaitseliinina ansambli. Kolmandaks asuvad kõnesolevad objektid väga vaheldusrikkas looduskeskkonnas nii taimestiku kui reljeefi arvestades, mis on kujunenud

---

⁵ Salo, U. (2008). Estimation of Security Threats and Estonian Defence Planning in the 1930s. – *Acta Historica Tallinnensia*, 12, lk 36.

⁶ Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 8, lk 44.

kaponiiride ümbruses välja Teise maailmasõjajärgsel perioodil. Neljandaks on kaitserajatised vaadeldavad ühtses süsteemis omaaegse kohaliku ajaloolise teedevõrgu ning kohtadega, mis loob nende käsitlemisel maastikuarhitektuurse objektina mitmekihilise ja põneva taustsüsteemi.

Uurimise eesmärk ja uurimisküsimused

Uurimistöö laiemaks eesmärgiks on arutleda pärandkultuuri ja militaarpärandi kui spetsiifiliste pärandkultuuri objektide üle maastikus, kas ja kuidas neid väärtustada, väärtusi ja võimalusi kogukonnas teadvustada ning kuidas eksponeerida. Samuti kas ning milliseid lisandväärtusi nad maastikus pakuvad.

Uurimustöö arutleb konkreetsemalt järgnevatel teemadel:

- pärandkultuur ja militaarpärandi koht selles
- militaarpärand maastikus – kas probleem või võimalus?
- Agusalu kaponiirid kui unikaalne omaaegne kaitserajatis maastikus
- Agusalu maastikukihid, sh Agusalu kaponiirid maastikuarhitektuurses võtmes
- pärandkultuuri objekti käsitlemisvõimalusi maastikus
- millised on võimalused Agusalu kaponiiride käsitlemiseks pärandkultuuri- ja maastikuarhitektuurse objektina, teadvustamiseks ja esitlemaks neis peituvaid väärtusi
- pakkuda välja konkreetne lahendus eelpooltoodu rakendamiseks Agusalu maastikus selle erinevate väärtuste esitlemiseks.

Töö eeldatava tulemusena arutletakse Agusalu militaarpärandi esitlemisvõimaluste üle maastikus ning antakse lähtesituatsiooni ja sarnastel objektidel kasutatud lahendusi arvestades praktiline käsitus, mille arendamisel saaks luua võimalused piirkonna ajaloolise ja kultuurilise kihistuse ning ümbritseva looduskeskkonna ja maastiku omapära esile toomiseks.

Ülevaade varasematest töödest

Militaararhitektuur on Eestis vähe uuritud valdkond, millest tulenevalt on sellealaste tööde hulk piiratud, millele tugineda. Küll on aga põhjalikult uuritud ja inventeeritud pärandkultuuri objekte erinevatel maastikel.

Käesolev töö leiab oma alged 2008. aastal Robert Treufeldti ja Hõbe Treufeldti poolt koostatud mälestise tunnustele vastavuse ekspertiishinnangust „Agusalu 1934. aasta

kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine”. Ekspertiishinnangu eesmärgiks oli anda objektidele ajalooline ülevaade, hinnata nende hetkeseisukorda, anda hinnang tulevasele kasutusele, tuua välja mälestise tunnused ning liik ja teha põhjendatud ettepanekud kaitse alla võtmiseks.

Sõjaajaloolane Toe Nõmm on käsitelnud esimese Eesti Vabariigi aegseid piirikindlustusi 1992. aasta „Tehnika ja Tootmine” kaheosalises artiklis „Eesti piirikindlustused”. Artikkel kirjeldab põhjalikult Eesti sõjalist olukorda enne Teist maailmasõda, kindlustiste ehitamist idapiiril ning ehitiste omadusi ja eripärasid.

2014. aasta septembris oli võimalik külastada Kaitseväge Ühendatud Õppeasutustes Euroopa muinsuskaitseärala raames korraldatud Arhitektuurimuuseumi näitust „Kaks aega. Kaks piiri”. Näitus oli pühendatud 100 aasta möödumisele Esimese maailmasõja algusest ning andis ülevaate Esimese maailmasõja algul Vene impeeriumi lääneservale rajatud sõjasadamast Rohukülas ja iseseisvunud Eesti Vabariigi idapiiril rajatud Laidoneri liini kindlustuskavadest Narva jõe ümbruses.⁷ Näituse eksponaatidel kajastus ka Agusalu kuulipildujakaponiiride kujunemislugu koos projektidega.

2013. aastal kaitses Kristel Meerits Eesti Maaülikoolis bakalaureuse töö „Militaarobjektid Eesti rohevöös Ida-Virumaal”, mille eesmärgiks oli uurida Ida-Viru maakonnas asuvate, merega piirnevate ja Eesti rohevöö aladele jäävate valdade territooriumil asuvate militaarobjektide seisukorda, kasutuspotentsiaali ja tulevikuperspektiivi. Uuringu tulemusena selgus, et pärandkultuuriobjektide olulisust mõistetakse kogu uurimispiirkonnas, kuid tegevused nende objektide eksponeerimiseks ja säilitamiseks on erineva mastaapsuse ja kestvusega. Samuti selgus, et Eestis puudub riiklikul tasandil ülevaade militaarobjektidest ja nende seisukorrast.

Silver Riisalo kaitses 2011. aastal Eesti Maaülikoolis magistritöö „Hiiumaa militaarpärandi analüüs”, mille eesmärgiks oli inventeerida Hiiumaa rannaaladega seonduvad pärandobjektid ning ennekõike uurida sealset militaarpärandit ja selle väärtustamist riiklikul ja kohalikul tasandil. Uurimistöö tulemusena antakse ülevaade Hiiumaa militaarobjektidest koostatud registrist ning tehakse konkreetsed ettepanekud säilinud militaarpärandi tutvustamiseks, sh

---

⁷ KVÜÕA-s avatav näitus keskendub sajandi möödumisele Esimese maailmasõja algusest. [WWW] <http://www.ksk.edu.ee/uudised/kvuoa-s-avatav-naitus-keskendub-sajandi-moodumisele-esimese-maailmasoja-algusest/> (02.04.2015)

objektide puhastamine, militaarobjektide rajamine ning objektidele uute kasutuste leidmine.

2010. aastal kaitses Eesti Kunstiakadeemias Grete Soosalu magistritöö „Kindlus 21. sajandil: ideelahendus Peeter Suure Merekindluse kasutusele võtmiseks”. Uurimustöö eesmärgiks oli anda lühidalt ja süstematiseeritult ülevaade sõjapidamise sotsiaalsetest- ja militaarsetest aspektidest ning Eesti kaasaegsest julgeolekust ning pakkuda projektina välja lahendus Tallinna ümber asuva Peeter Suure Merekindluse alade uuesti kasutusele võtmiseks.

Nii Riisalo kui ka Soosalu töös selgus, et militaarobjektid on maastikus peidetud ning need tuleks teha märgatavaks. Objektide esitlemiseks maastikus töid mõlemad tööd välja vajaduse objektide säilitamise järele, nende korrastamisele ja puhastamisele ning ligipääsude tagamisele. Sõjaliste objektide tutvustamiseks pakutakse välja militaarobjektid ning Soosalu töös isegi Esimesele maailmasõjale keskenduv vabaõhu teemapark. Soosalu tõmbab oma töös ka paralleele välismaal ümberehitatud militaarobjektidega, mis hõlmavad nii väike- kui suurvorme. Eelnimetatud tähelepanekutele, järeldustele ning lahendusviisidele tuginedes ka käesolevas magistritöös.

Uurimisega seotud mõisted

Peamised mõisted, mida käesolev magistritöö puudutab on kultuuriväärtus, pärandkultuur, militaarmaastik, militaarpärand ja kaponiir.

Kultuuriväärtuseks⁸ on objekt, mis vastab teatud ajaloolise, arheoloogilise, arhitektuurilise, etnograafilise, kunstilise, teadusliku või muule kriteeriumile. Kultuuriväärtusega mälestised on tavaliselt riikliku kaitse all.

Pärandkultuuriks nimetame eelmiste põlvkondade elu- ja tegevuse jälgi maastikul, mis peavad vastu nn ajaproovile ehk mida mäletatakse veel inimpõlvi hiljem.⁹ Pärandkultuuri objektiks võib olla vana kiviaed või piimapukk, kuid ka ajalooline kohanimi või püha allikas. Pärandkultuuri objekt on lahutamatu seotud maastikuga. Võimalik pärandkultuuri objektide tüpoloogia on välja toodud Jürgen Kusmini koostatud raamatus „Pärandkultuur – loodus ja inimene”.¹⁰

---

⁸ Muinsuskaitseeadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 27, 153.

⁹ Kusmin, J. Pärandkultuur. [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuriparand/parandkultuur> (09.05.2015)

¹⁰ Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo.

Militaarmaastikuna käsitletakse käesolevas töös maa-ala, mis on seotud või välja kujunenud selles maastikus paikneva ühe või enama militaarehitisega.

Militaarpärand¹¹ on üks pärandkultuuri liikidest, mis hõlmab sõjalise tegevuse jälgi maastikul ning mida mäletatakse ka aja möödudes.

Kaponiirina mõistetakse käesolevas töös kaetud ja kindlustatud ehitist, mis varjab kuulipildujaid, meeskondi ja laskemoona. Laskepunkri laskeavad asuvad külgedel, vastase poole suunatud esikülg on avadeta ja maskeeritud.¹² Mõnel juhul on nimetatud kaponiiriks lennukite mullast kaitsevalle, mis tuleneb sõna venekeelsest tähendusest. Arvatavasti pärineb tähendus Nõukogude lennuväe aegadest.¹³

Uurimismeetodid

Käesoleva magistritöö metoodika tuleneb töö eesmärgist ning teoreetilistest alustest. Uurimustöö põhineb kvalitatiivse uurimuse meetoditeel. Peamiste uurimismeetoditena kasutati teksti- ja kaardianalüüsi ning nendel põhinevat maastikuanalüüsi.

Kvalitatiivse uurimuse eesmärgiks ei ole statistiliste seaduspärasuste otsimine, vaid uuritava nähtuse mõistmine.¹⁴ Uurimise käigus keskendutakse ühe objekti süvaanalüüsile, tegeletakse sõnaliste karakteristikute ja objektide kirjeldustega.¹⁵ Uurimisobjektid valitakse eesmärgipäraselt, mitte juhusliku valimi menetlust kasutades.¹⁶ Kvalitatiivset uuringut iseloomustab paindlikkus, erinevate uuringuetappide segunemine ning korduv tagasi pöördumine juba läbitud etappide juurde.¹⁷

Käesolev magistritöö on eelnevat kokku võttes juhtumuuring, millele eelneb teoreetilise raamistiku loomine. Töö vormistamisel on kasutatud Tallinna Tehnikaülikooli Tartu Kolledži maastikuarhitektuuri õppetooli juhendit „Kirjalike tööde vormistamise juhend” ning Tallinna Tehnikaülikooli viitamissüsteemi.

---

¹¹ Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo, lk 24.

¹² Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 9, lk 46.

¹³ Militaar.net foorum. [WWW] <http://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?f=39&t=25794> (09.05.2015)

¹⁴ Hirsjärvi, S., Remes, P., Sajavaara, P. (2005). Uuri ja kirjuta. Tallinn : Medicana, lk 168.

¹⁵ Laherand, M.-L. (2008). Kvalitatiivne uurimisviis. Tallinn : Sulesepp, lk 15.

¹⁶ Hirsjärvi, S., Remes, P., Sajavaara, P. (2005). Uuri ja kirjuta. Tallinn : Medicana, lk 155.

¹⁷ Laherand, M.-L. (2008). Kvalitatiivne uurimisviis. Tallinn : Sulesepp, lk 24.

Juhtumiuuring

Juhtumiuuring (inglise k. *case study*) puhul valitakse üksikjuhtum, olukord või teatud hulk juhtumeid, mille objektiks on isik, rühm või kooslus. Üksikjuhtumit uuritakse keskkonnaga seotuna ning huvi objektiks on protsessid.¹⁸ Andmeid kogutakse mitmete meetodite abil, nagu vaatlus, tekstilised ja visuaalsed materjalid ning intervjuud. Olemasolevaid andmeid analüüsitakse sügavuti kas juhtumisiselt, mis sarnaneb temaatilise analüüsiga, või juhtumeid läbivalt, mis keskendub eri juhtumite sarnasuste ja erinevuste väljaselgitamisele.¹⁹ Juhtumiuurimust iseloomustab üksikasjalikkus ja põhjaliku teave olemasolu üksikust või väikesest omavahel seotud juhtumite hulgast.²⁰

Taustinfo kogumine

Käesoleva uurimustöö jaoks koguti mitmetasandilist infot erinevatest kirjalikest allikatest. Taustinfo on kogutud teoreetilist raamistikku kirjeldavate tekstide ja välitööde baasil.

Taustinformatsiooni kogumine on hädavajalik magistritöös käsitletud piirkonna üldiseks iseloomustamiseks ning tundma õppimiseks, sest tegemist on vähem tuntud kohaga. Kogutud andmed on mitmetasandilised, sest loodus, ajalugu ja kultuur ei lähtu valla või maakonna piirist. Sellest tulenevalt on asukoht ja üldine tutvustus Illuka valla ja Ida-Viru maakonna tasemel, looduse ja selle kaitseväärtused Agusalu piirkonna tasemel, kultuuriajalugu Kassisooaare (seal asuvad käsitletavat kuulipildujakapooniirid) ja teiste piirkonna soosaarte tasemel ning militaarajalugu maakonna tasemel. Kapooniiride tekkelugu ja saatus on seotud maakonna sõjalise ajaloo, kuid käsitletakse detailsemalt eraldi peatükis.

Taustinfo hõlmas samuti andmete kogumist teiste militaarobjektide ja ka matkaradade kohta selleks, et uurimisobjekti võrrelda teiste sarnaste objektidega ning võimalusel rakendada varasemalt kasutatud käsitlusi või toimivaid lahendusi. Teised militaarobjektid ja loodusrajad valiti põhimõttel, et objektid peaksid sisaldama sarnaseid väärtusi, mida esineb Agusalus ning objektid peaksid olema avalikkuses tuntud ja mingil viisil maastikus eksponeeritud. Eestis asuvate valitud militaarobjektide puhul on tegemist kas kultuurimälestiste või pärandkultuuri objektidega ning militaarobjektidega, mitte üksikute, eraldi seisvate ehitistega. Loodus- ja matkaradade puhul oli oluline, et militaarobjekt oleks määratletav raja ühe osana. Kõiki

---

¹⁸ Hirsjärvi, S., Remes, P., Sajavaara, P. (2005). Uuri ja kirjuta. Tallinn : Medica, lk 126.

¹⁹ Strömpl, J. Juhtumiuurimus. [WWW] <https://sisu.ut.ee/samm/juhtumiuurimus> (09.05.2015)

²⁰ Hirsjärvi, S., Remes, P., Sajavaara, P. (2005). Uuri ja kirjuta. Tallinn : Medica, lk 125.

objekte ühendab nende militaarne taust, kuid üksteisest erinevad nad mitte ainult asukoha poolest, vaid ehitusdaatumi, iseloomu ning tänapäevase funktsiooni poolest. Selleks, et saada lähteinfot valitud sarnaste objektide käsitluse kohta, kirjeldati ja analüüsiti neid lühidalt järgnevatest aspektidest:

- objekt kui kultuuriväärtus/pärandkultuuri objekt
- objekt kui maastikuobjekt
- objekt kui turismihuvipunkt.

Objektide analüüsimisel erinevatest vaatenurkadest kasutati teksti- ja kaardianalüüsi. Eesmärgiks polnud objekte uurida sügavuti, vaid anda esialgsed hinnangud nende toimimise ja väärtuste kohta.

Kaardianalüüsi abil uuriti objekti kui maastikuobjekti: analüüsiti juurdepääsu võimalusi, paiknemist maastikul või marsruudil, ümbritsevat maastikku ning loodust. Sel viisil oli võimalik välja selgitada, kas objekt on maastikus füüsiliselt eksponeeritud.

Tekstianalüüsiga selgitati välja objektide kultuurilis-ajalooväärtus, loodusväärtus ning reaktiivne-turismipotentsiaal. Objektide tekkeloo uurimisega selgitati välja objektide tähenduslikkus, mis eesmärgil nad ehitati, kuidas kasutati ning mis teeb nad eriliseks. Objektide kui turismihuvipunktide kohta koguti informatsiooni ajalehe artiklitest, andmebaasidest ning Internetist. Uuriti kui kerge on objekti kohta informatsiooni leida, kui paljudes erinevates allikates nende kohta infot kajastatakse ning seeläbi anti hinnang inimeste teadlikkusele nendest objektidest. Kui objektid pakkusid lisandväärtust, toodi ka see esile.

Tekstid

Tausta informatsiooni kogumisel kasutati järgnevaid allikaid: trükised, ajakirjad, e-andmebaasid, e-ajakirjad, planeeringud, dokumendid.

Allikate valimisel on lähtunud järgnevast kriteeriumist: autori tuntus ja pädevus vastavas valdkonnas, allika algupärasus vältimaks teistmoodi tõlgendusi, allika ajakohasus vältimaks iganenud informatsiooni ning allika väljaandja autoriteet.²¹

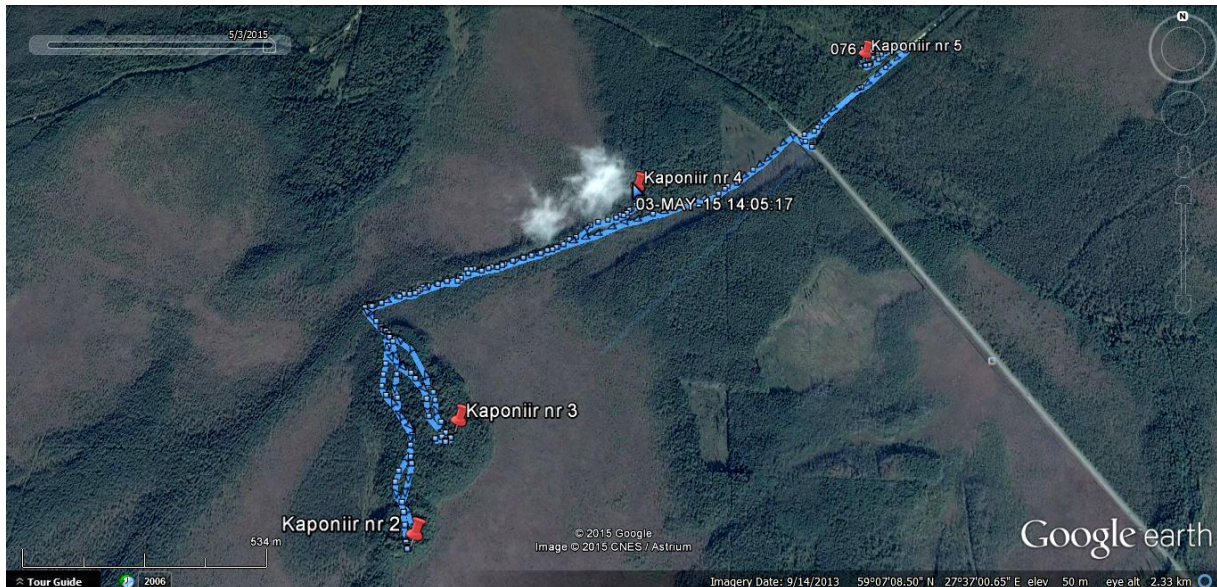
Uuringuala käsitlevate tekstide analüüsitulemusi (sh Agusalu kaponiiride asukoht ja lähiümbrus) ja kirjeldusi kasutati maastikuanalüüsi lähteinfona.

---

²¹ Hirsjärvi, S., Remes, P., Sajavaara, P. (2005). Uuri ja kirjuta. Tallinn : Medica, lk 102.

Välitööde kirjeldus

Välitööde tegemine oli uurimisobjektiga tutvumise seisukohalt oluline, et välja selgitada kaponiiride hetkeseisukord, anda ülevaade kaponiiridega seotud maastikust, sh reljeefist, taimestikust, teedevõrgust, juurdepääsetavusest kaponiiridele ning andmaks esialgne hinnang maastiku väärtustest.

Joonis 1. Välitöödel GPS-seadme salvestatud marsruut

Enne välitöödele asumist uuriti piirkonna maastikku käsitlevaid tekste, sh ajalugu, loodust ja reljeefi, avalikult saada olevaid kaarte ning nende baasil valmistati ette kaardimaterjal välitöödeks. Maa-ameti kaardirakenduste erinevatel teemakaartidel on kätte saadav info kehtivate piirangute, olemasolevate teede, radade ning puistu kohta. Kaponiiride asukohtadele viitas reljeefikaart, millel vastavatel koordinaatidel oli üsna selgesti näha lõhkesüvendeid pinnases.

Välitööd tehti 3. mail 2015. aastal. Kaponiiride asukohad leiti käsi GPS-seadme abil, millesse sisestati eelnevalt teadaolevad objektide koordinaadid.²² Välitööde hetkel ei olnud võimalik määrata enamust rohttaimede liikidest.

Välitöödel dokumenteeriti kaponiiride nr 2, 3, 4 ja 5 hetkeseisukord, pildistades üles objektide irdosaid ning objektid põhiilmakaartest (põhi, lõuna, ida, lää). Kohapeal kirjeldati objekti seisukorda, nähtavust/leitavust, suurust/ulatust maastikus, juurdepääsetavust, ühenduvust

²² Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn.

olemasolevate teede ja radadega, metsatüüpi (vastavalt Eestis kehtivale metsade tüpoloogiale), avanevaid vaateid ning potentsiaali rekreatiivalana.

Välitöödel anti esialgne hinnang lähtuvalt käesoleva töö jaoks kohandatud väärtuslike maastike metoodikast²³. Lõplikud hinnangud kõikidest aspektidest anti hiljem, mil valmisid alade kirjeldused ning tekkis ülevaade alast kui tervikust.

Välitöödel määrati metsade kasvukohatüüp, mis toetub varasemalt ettevalmistatud Maa-ameti geoportaalis avalikult kättesaadavale mullakaardile ja raamatule „Eesti metsakasvukohatüübid”.²⁴ Kasvukohatüüp võimaldas määrata metsade tallamiskindluse vastavalt trükisele „Eesti metsamajanduse ja looduskaitse teadusliku uurimise instituudi evitusettepanekud”.²⁵

Maastikuanalüüs

Maastikuanalüüs koostati maastikus leiduvate looduslike ja inimtekkeliste objektide olemasoleva olukorra fikseerimiseks.²⁶ Analüüsi käigus selgitati välja probleemipüstitusest lähtuvalt võimalused probleemi lahendamiseks ning maastike väärtuste esiletoomiseks. Agusalu objekti puhul oli eesmärgiks välja selgitada kuulipildujakaponiiride ja nendega seotud maastiku komponentide olukord ning neis sisalduvad väärtused.

Maastiku analüüsil lähtutakse käesolevas töös väärtuslike maastike metoodikast²⁷, mida on varasemalt korduvalt kasutatud Eestis kultuurmaastike määratlemisel.²⁸ Metoodika rakendamisel on eeskujuna kasutatud „Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja

---

²³ Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 27-28.

²⁴ Lõhmus, E. (2006). Eesti metsakasvukohatüübid. 3. trükk. Tartu : Eesti Loodusfoto.

²⁵ Margus, M. (1988). Eesti metsamajanduse ja looduskaitse teadusliku uurimise instituudi evitusettepanekud: Eesti NSV metsatüüpide tallamiskindlus. Tallinn : ENSV Riikliku Agrotööstuskomitee Info- ja Juurutusvalitsus, lk 77-78.

²⁶ Jr LaGro, A. J. (2008) Site Analysis: A Conceptual Approach to Sustainable Land Planning and Site Design. 2nd ed. Hoboken : John Wiley & Sons, Inc, lk 169-170.

²⁷ Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 10.

²⁸ Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 10./ Maakonnaplaneeringu teemaplaneering: Ida-Virumaa asustust ja maakasuust suunavad keskkonnatingimused. (2003). Jõhvi, lk 40. / Jõgeva maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2004). Jõgeva, lk 8. / Hiiumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2003). Kärkla, lk 8. / Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2006). Rakvere, lk 7-9.

kogemused Viljandi maakonnas²⁹ ning Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneeringus „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused”³⁰ rakendatud väärtuslike maastike meetodikat. Nimetatud meetodikates defineeritud väärtusi leidub vähemal või rohkemal määral igal pool, kuid teatud aladel on need väärtused selgelt kontsentreeritud, paremini säilinud või eksponeeritud.³¹ Väärtuslike maastike meetodika sobib Agusalu piirkonna analüüsimiseks just seetõttu, et meetodikas on väärtuskriteeriumid täpselt määratletud, mis aitab väärtuste olemasolu või puudumist maastikus kindlaks teha. Agusalu piirkond pole Ida-Virumaa teemaplaneeringus³² määratletud väärtuslikuks maastikuks.

Meetodikat on kasutatud Eestis maakonnaplaneeringute ühe osana, kuid väärtuste liigitust saab kasutada ja rakendada ka üldises maastiku analüüsis. Meetodikas kasutatud väärtuste tüpoloogia rakendamisel kohalikul tasandil tuli kohandada valitud väärtuste hinnangukriteeriume asukohale sobivamaks. Viljandimaa väärtuslike maastike määratlemisel hinnati viite tüüpi väärtusi: kultuurilis-ajaloolisi, esteetilisi, looduslikke, identiteediväärtusi ja rekreatiivseid ning turismipotentsiaali ehk puhkeväärtusi. Agusalu objekti puhul jäeti välja identiteediväärtuse hindamine, sest nimetatud väärtus selgitatakse üldiselt välja küsitluste ja intervjuude abil.³³ Viienda väärtusena käsitleti pedagoogilis-teaduslikku väärtust, mida on mainitud Viljandimaa väärtuslike maastike määratlemise meetodikas³⁴, kuid rakendatud on seda Lääne-Virumaa maakonna teemaplaneeringus.³⁵

Kultuurilis-ajalooline väärtus sõltub järgmistest teguritest³⁶:

- kultuurimälestiste ja pärandkultuuri objektide rohkus ning olukord
- erinevatest ajalooperioodidest pärinevate ehitiste esinemine ja olukord
- erinevatest ajalooperioodidest pärit elementide rohkus või iseloomulikkus

---

²⁹ Väärtuslike maastike määratlemine: meetodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi.

³⁰ Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2006). Rakvere.

³¹ Väärtuslike maastike määratlemine: meetodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 9.

³² Maakonnaplaneeringu teemaplaneering: Ida-Virumaa asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2003). Jõhvi.

³³ Ibid. lk 19.

³⁴ Väärtuslike maastike määratlemine: meetodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 21.

³⁵ Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2006). Rakvere, lk 9.

³⁶ Ibid. lk 7.

- tänapäevaste maastikuelementide uued või oluliselt umberehitatud maanteed, elektriliinid, tootmishooned jms vähesus või puudumine

Kultuurilis-ajaloolis väärtused põhinevad traditsioonilisel kultuurimaastikul, ajaloo kontsentraadil ning ajaloolise ja kultuuriloolise tähtsusega paikadel. Traditsioonilise maastiku all mõtleme asustus- ja maakasutusstruktuuri, mis kujunes lõplikult välja 1920-1930. aastatel ning säilis kuni 1960. aastate maaparanduskampaaniani³⁷, kuid käesolevas uurimustöös seda uurimisobjekti spetsiifikast lähtuvalt ei käsitletud. Ajaloo kontsentraadiga maastikuks peame maa-ala, kus leidub tihedalt üksteise kõrval hästisäilinud maastiku struktuure ja elemente erinevatest ajalooperioodidest muinasajast tänapäevani.³⁸ Kultuuriloolisus teeb paiga eriliseks mitte oma füüsiliste omadustega, vaid vaimse pärandiga. Selleks võivad olla paigaga seotud muistendid ja ajaloosündmused, samuti seosed kangelaste, kultuuritegelaste või muude rahva seas hästi tuntud inimestega.³⁹

Kultuurilis-ajaloolise väärtusega maastikke ohustab Eestis peamiselt põllumajanduse hääbumine ja külade tühjenemine, mis toob endaga kaasa endiste avatud alade võsastumise ning hoonete lagunemise. Neid maastikke võib ohustada ka ehitustegevus ning ulatuslikud lageraied.⁴⁰

Maastiku esteetiline väärtus sõltub järgmistest teguritest⁴¹:

- maastiku ilu
- maastiku mitmekesisuses
- maastiku omapära
- maastiku hooldatus (põllud, rohumaad, hooned jm rajatised)
- vaheldusrikas, dramaatiline või huvitav reljeef
- teedelt avanevad ilusad vaated

Esteetilised hinnangud on oma olemuselt subjektiivsed, sest pole võimalik lahus hoida maastikku ja seda hindavat inimest.⁴² Esteetilist väärtust ohustavad samasugused protsessid,

³⁷ Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 13.

³⁸ Ibid. lk 14.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2006). Rakvere, lk 7.

⁴¹ Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 15.

mis ohustavad kultuurilis-ajaloolise väärtusega maastikke. Maastikuelementide hävimine või kaunite vaadete muutumine mõjutavad otseselt esteetilisi hinnanguid.

Maastiku looduslik väärtus sõltub järgmistest teguritest⁴³:

- väärtuslikud looduslikud ja poollooduslikud elupaigad
- väärtuslikud maastikuelemendid (põlispuud, alleed, rändrahnud, kivikülvid, veekogud, karstivormid jne)
- loodus- ja maastikukaitsealad
- väljaspool kaitsealasid asuvad väärtuslikud metsa- ja soolad
- looduslik mitmekesisus (looduslikud metsatukad vaheldumisi põllumaade, niitude ja veekogudega jne)
- tähtsus mitmest aspektist: liigikaitse, geomorfoloogia, hüdroloogia jne

Looduslikel elupaikadel ja maastikuelementidel võib olla ka kultuurilis-ajalooline (sh arheoloogiline) ning esteetiline (rikastab maastikupilti) väärtus. Samuti võivad nad mängida olulist rolli vaatamisväärsustena, turismi- ja rekreatsiooniobjektidena⁴⁴ ning uurimis- või õppeobjektidena.

Loodusliku väärtusega alasid, elupaiku ja elemente ohustavad ühest küljest majanduslik ekspluateerimine, teisest küljest majandustegevuse lakkamine.⁴⁵

Maastiku rekreatiivne ja turismipotentsiaal (puhkeväärtus) sõltub järgmistest teguritest⁴⁶:

- maastiku ilu
- reljeefi ja taimkatte vaheldusrikkus
- metsarohkus
- veekogu või ranna olemasolu
- kohalike traditsioonide olemasolu
- vaatamisväärsuste olemasolu

---

⁴² Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 14.

⁴³ Hiiumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2003). Kärkla, lk 8.

⁴⁴ Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 18.

⁴⁵ Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2006). Rakvere, lk 8.

⁴⁶ Ibid.

Puhkeväärtusega maastikuks peetakse Eestis tavaliselt metsa või veekogu kallast, soovitatavalt mõlemat korraga. Turistidele seevastu pakuvad enamasti huvi eelnevalt väljatoodud väärtustega maastikud.⁴⁷

Maastiku väärtus uurimis- või õppeobjektina (pedagoogiline väärtus) sõltub järgnevatest teguritest⁴⁸:

- erinevate väärtuste suur kokkulangevus
- tüüpilisus/esinduslikkus Illuka vallas
- haruldane esinemine Illuka vallas
- kättesaadavus, ligipääsetavus

Puhkeväärtust ja pedagoogilist väärtust ohustab ennekõike hooletu majanduslik eksploatatsioon (täisehitamine, lageraied jms) ning seejärel hoolduse puudumine ja vandaalitsemine.⁴⁹ Välja toodud ohud mõjutavad ka esteetilise väärtusega maastikke.

Väärtuslike maastike tuleks kasutada ja hooldada nii, et vähendataks või välditaks väärtustele avalduvaid ohte. Kultuurilis-ajaloolis ja esteetilise väärtusega maastikul tuleks säilitada traditsioonilisi maastikuelemente, säilitada avatus ja vaated väärtuslikele elementidele ja sobitada uusi elemente nii, et maastikus ei tekiks häirivat ebakõla ega rikutaks olemasolevaid väärtusi.⁵⁰ Loodus-, puhke- ja pedagoogilise väärtusega maastikel tuleks korralda majandustegevust samadel põhimõtetel.

Väärtuslike maastike metoodikas kasutatud väärtuse tüpoloogია arvestab väga laiale tunnuste hulgale vastavate maastikega ning sellest tulenevalt väga paljude teguritega. Metoodika töötati välja suurte aladega tegelemiseks. Sellest tulenevalt võib olla teatud juhtudel selle metoodika otsene kasutamine väiksemate alade uurimisel probleemne, kuna väiksemad alad ei pruugi hõlmata konkreetseid tunnuseid või olla nii mitmekülgsed kui seda on suuremad maastikud. Samuti võib see mõjutada hinnanguid uuritava ala väärtustele. Näiteks kui alal ei ole traditsioonilise maakasutusega, siis otseselt maakondlikust metoodikast lähtudes võib see

---

⁴⁷ Väärtuslike maastike määramine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi, lk 20.

⁴⁸ Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2006). Rakvere, lk 9.

⁴⁹ Ibid. lk 8.

⁵⁰ Ibid. lk 7.

tunduda kultuurilis-ajalooliselt väheväärtuslikuna. Seetõttu on käesolevas magistritöös maastikus käsitletavate tegurite hulka vähendatud ja kohandatud käsitletavale alale sobivaks.

Uurimustöös hinnatati kultuurilis-ajaloolist väärtust, esteetilist väärtust, looduslikku väärtust, puhkeväärtust ja pedagoogilist väärtust. Väärtusi hinnati iga kaponiiri ja tema lähiümbruse puhul eraldi ning hinnati ka kaponiire kui terviklikku süsteemi maastikus.

Teksti ja maastikuanalüüsi andmeid kõrvutades töötati välja optimaalseim lahendus kuidas kaponiire paremini külastajate ning kogukonna seas teadvustada ja maastikus esitleda.

SWOT-analüüs

SWOT-analüüs on meetod, mis kujutab endast objekti tugevuste, nõrkuste, võimaluste ja ohtude välja toomises. Lühend SWOT tähistab inglise keelseid sõnu *strengths, weaknesses, opportunities, threats*. Analüüsimiseks paigutatakse faktorid vastavalt nelja tulpa ning see aitab näha paremini erinevaid suhteid ja seoseid. Faktoreid käsitletakse sisemiste (tugevused, nõrkused) ja välimistena (võimalused, ohud) ning eesmärgiks on välja tuua seosed kuidas sisemised faktorid mõjutavad välimisi.⁵¹ Meetodit kasutatakse tavaliselt ettevõtete hindamisel, kuid sobib kasutamises ka kontrolliva meetodina maastiku analüüsis.

SWOT-analüüs käesolevas töös tehti lähtudes tekstist, välitöödest ja maastikuanalüüsist. SWOT-analüüsi kasutati maastikuanalüüsi toetava meetodina. Seejuures eeldati sarnaste objektide puhul kasutatud lahenduste baasil, et analüüsi tulemused toetavad tõenäoliselt piirkonda matkaraja rajamist. SWOT-analüüs aitab välja tuua seoseid kuidas ala ohtusid vähendada ja vältida, arvestades ala nõrkustega ning kasutades ära tugevusi võimaluste loomisel.

Kaardianalüüs

Kaardianalüüsi eesmärgiks on erinevaid plaane omavahel võrreldes välja selgitada ala hetkesituatsioon ning seal toimunud ruumilised muutused kaponiiride rajamisajaga võrrelduna. Maastikuanalüüs toetub SWOT- ja kaardianalüüsile.

Kaardianalüüs põhineb Maa-ameti geoportaalis avalikkusele kättesaadavatel teemakaartidel. Kaardirakendusest valiti välja uurimistöö teemaga haakuvad kaardid analüüsimiseks.

---

⁵¹ SWOT-analüüs. [WWW] http://www.lvrkk.ee/kristiina/ariplaan/6_swotanal.html (10.04.2015)

Kasutatud kaardid olid järgnevad:

- ajaloolised kaardid (erinevad ajastud): Vene 1-verstane topograafiline kaart, Eesti Vabariigi topograafiline kaart, Nõukogude Liidu topograafiline kaart
- kitsenduste (piirangud, kaitsevööndid jms) kaart
- kohanimeregistri kaart
- kultuurimälestiste kaart
- looduskaitse ja Natura 2000 kaart
- mullakaart
- pärandkultuurikaart
- rahvusparkide mälumaastiku kaart
- reljeefikaart
- ortofotod
- Eesti baaskaart

Kaardianalüüsi käigus koostati analüüsiskeemid, millele vastavalt vajadusele lisati kihtidena valitud andmeid. Koostatud kaardid kajastavad kaponiiride asukohti ja asendit maastikus, piirkonna reljeefi, taimestikku ja puistut (sh avatud, suletud alad), teid ja juurdepääse (sh ajaloolised teed, rajad), pärandkultuuriobjekte.

Analüüsitavad põhiteemad:

- objektide asend, maastikuline situatsioon
- reljeef, topograafia, mullastik ja sellest tulenevad piirangud
- ajaloolised teed ja rajad
- nüüdisaegsed teed ja piirangud (maantee kaitsetsoon, suletud juurdepääs Kasesoo turbatootmisalale viival teel)
- metsatüüp, kasvukohatüüp ja sellest tulenevad piirangud
- looduskaitse ja sellest tulenevad piirangud
- seonduvad pärandkultuuriobjektid (Lavka metsavahikoht, II maailmasõja aegne väliraudtee)

Kaardianalüüsi tulemusena pakutakse välja kolm võimalust objektide esitlemiseks maastikus, mille hulgast tuuakse esile sobivaim/optimaalseim variant.

Militaarobjektid kui kultuuriväärtus

Väärtused maastikus

Väärtused on objektide tunnused või omadused, mis muudavad objekti meie jaoks eriliseks. Väärtustega tõstetakse objekt teiste seast esile ning see saab osaks meie pärandist. Tänapäeval on kultuuripärandi säilitamise üks eesmärkidest just säilitada pärandis sisalduvaid väärtusi, mitte ainult füüsilisel kujul objekti ennast.⁵² Selle saavutamiseks on oluline uurida väärtustamise põhjuseid, miks ja kuidas seda tehakse ning kelle jaoks need objektid on väärtuslikud.⁵³

Eriti oluline on väärtuste defineerimine kultuuriväärtuste kaitsmisel, sest selle järgi otsustatakse, mida säilitada. Need otsused sõltuvad suuresti kultuurilisest kontekstist, ühiskondlikest trendidest, poliitilistest ja majanduslikest jõududest, seega võib järeldada, et kultuuriväärtused on meediumiks järjepidevalt muutuvatele sotsiaalgruppide väärtushinnangutele.⁵⁴ Konkreetsete unikaalsete ja universaalsete väärtuste nimetamisega ja objektidele omistamisega püütakse senini leida ratsionaalseid argumente objektide säilitamiseks.⁵⁵

Kultuuriväärtus on termin, mille läbi proovitakse sõnastada suurt hulka väärtusi, mida objektid, ehitised ja maastikud sisaldavad.⁵⁶ Väärtuste ühene defineerimine osutub aga keeruliseks, kui tegemist on suure hulga erinevate objektidega ning sealjuures on maastik ise dünaamiline, pidevalt muutuv⁵⁷, mitte ajas tardunud objekt. „Väärtused on selles mõttes tinglikud, et nad ei ole objektiivsed nagu eseme kaal, värvus, keemiline koostis jms. Neid ei saa leida ja fikseerida või loota, et nad jäävad muutumatuks. Väärtused ilmuvad objekti, konteksti ja inimese interaktsiooni tulemusena.“ on öelnud Kurmo Konsa.⁵⁸

---

⁵² Avrami, E., Mason, R., de la Torre, M. (2000). Values and Heritage Conservation. Los Angeles : The Getty Conservation Institute, lk 7.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Raie, S. (2014). Subjekti ja objekti suhte muinsuskaitstes: väärtused ja võimusuhted : magistritöö. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn, lk 15.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Avrami, E., Mason, R., de la Torre, M. (2000). Values and Heritage Conservation. Los Angeles : The Getty Conservation Institute, lk 7-8.

⁵⁷ Palang, H., Paal, P. (2002). Places gained and lost. – *Koht ja paik*, II. Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, lk 110.

⁵⁸ K. Konsa, Heritage as a Socio-Cultural Construct: Problems of Definition. – *Baltic Journal of Art History* vol 6, Tartu: Taru Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 135.

Maastiku mõiste määratlemine sõltub käsitlemisviisist, mille muutudes muutub ka maastiku määratlus. Piret Paal ja geograaf Hannes Palang on arutlenud maastiku mõiste üle ning käsitlenud maastikku kui inimese ja looduse suhte peegeldust, maastikku kui looduslike ja kultuuriliste protsesside koosmõju tulemust ning maastikku kui mineviku, oleviku, tuleviku vahelüli.⁵⁹ Maastiku erinevate mõistete tõlgendused ulatuvad looduslik-territoriaalsest kompleksist kuni inimese psüühikas eksisteerivate ettekujutusteni ümbritsevast.⁶⁰ Seevastu maastikku ei saa tajuda ilma inimese kogemuse ja meelteta ning inimene on see, kes seeläbi paneb paika oma arusaamad maastikust.⁶¹

Nii nagu maastiku kontseptsioonil võib olla sõltuvalt kontekstist mitmeid erinevaid tähendusi, tuleb maastikule omistatavad väärtused lähtuvalt kontekstist ja uurimise eesmärgist ümber defineerida ning täpsustada.⁶²

Maastike väärtusi uurivad nii sotsiaal-, majandus-, kui ka maastikuteadlased, igal erinev lähenemisviis ning sellest tulenev metodika. Üldisemalt peame me maastiku väärtuseks maastiku võimet rahuldada inimese mingeid vajadusi ja soove.⁶³ Neid vajadusi ja soove aitavad rahuldada maastikus leiduvad ressursid, mis ei piirdu ainult loodusliku kapitaliga. Keskkonnaressurssidele annab väärtuse loodusliku kapitali kontseptsioon, mille idee seisneb selles, et ökosüsteem pakub ühiskonnale mitmeid hüvesid ja teenuseid, aga nende kasutamiseks tuleb välja selgitada piirkonnas elavate huvigruppide väärtushinnangud ning arusaamad neist hüvedest.⁶⁴

Kõige enam on levinud maastike väärtuste jagamine kategooriatesse, mis jagunevad vastavalt: ökoloogilised, majanduslikud, kultuurilised, esteetilised ja sotsiaalsed väärtused.⁶⁵ Kategooriaid on teisigi, kuid see sõltub sellest, kes on hindaja. Samuti võib väärtused jaotada ka nähtavateks ja nähtamatuteks väärtusteks, millest nähtavad väärtused on enamasti

---

⁵⁹ Palang, H., Paal, P. (2002). Places gained and lost. – *Koht ja paik*, II. Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia, lk 97.

⁶⁰ Ibid. lk 110.

⁶¹ McClean, R. (2007). Sustainable management of historic heritage: discussion paper no. 3: Heritage landscape values. New Zealand Historic Places Trust Pouhere Taonga, lk 5. Kättesaadav: <http://www.heritage.org.nz/resources/-/media/2964dd781adf4862a5fd062f22cfd415.ashx> (20.05.2015)

⁶² Alumäe, H. (2006). Landscape preferences of local people: considerations for landscape planning in rural areas of Estonia : dissertatsioon. Tartu Ülikool, Tartu, lk 14.

⁶³ Hannes Palangu loengu konspekt. Kättesaadav: <http://www.tlu.ee/~palang/2012/Loeng%203.pdf> (12.05.2015)

⁶⁴ Kivipõld, Kauri. Ökoturism kui kaitsekorralduslik meede. [WWW] <http://www.okoturism.com/en/node/40> (20.05.2015)

⁶⁵ Alumäe, H. (2006). Landscape preferences of local people: considerations for landscape planning in rural areas of Estonia : dissertatsioon. Tartu Ülikool, Tartu, lk 14.

biofüüsikalised omadused ja nähtamatud on väärtused, mida inimene tajub oma meeltega.⁶⁶ Identiteedi väärtus on näiteks osa maastiku nn nähtamatutest väärtustest, mis seostub paiga vaimu – *genius loci*'ga⁶⁷, kuid selle kirjeldamine ja sõnade läbi defineerimine on väga keeruline, sest maastik ümbritseb meid kõikjal ning seega on ka paiga vaim kõikjal. Ajaloolistel paikadel on tavaliselt tugevamalt tunnetatav *genius loci* mõju ning kuigi paiga vaim on tunnetatav ka paljudes looduslikes kohtades, siis tavaliselt peamisteks *genius loci* võimendajateks on just pärandkultuur ning kohalikud väärtused.⁶⁸

Pärandmaastike puhul hõlmavad selle maastiku konteksti looduslikud/keskkondlikud ja geograafilised aspektid ka ajaloolisi ja kultuurilisi väärtusi.⁶⁹ Näiteks ajaloolise hoone puhul, kus elas ajalooliselt tähtis inimene või perekond, ei piirdu kultuuripärand ainult hoone enda, vaid ka selle piirkonna või lähedal asuva linnaga, kus see inimene või perekond töötas, kirikus käis, poodles vms.

Helen Alumäe on rõhutanud enda doktoritöös⁷⁰, et maastikele omistatud väärtused varieeruvad suuresti inimeste ja inimgruppide vahel sõltuvalt nende taustast ja huvidest. Laias laastus võib hindajapõhiselt väärtuste hindamisel kasutatavad meetodikad jagada kaheks: objektiivsetel ehk eksperdi ja subjektiivsetel ehk kohaliku elaniku, külastaja hinnangutel põhinevad meetodikad. Maastiku objektiivsel hindamisel kasutatakse biofüüsikalisi omadusi kui parameetreid, mis on maastiku väärtuste indikaatoriks, kuid subjektiivsel hindamisel määrab maastiku väärtuse vaatleja enda kultuurilise tausta ja maastikus visuaalselt nähtavate tunnusjoonte suhe.⁷¹ Ideaalis tuleks maastiku planeerimisel kasutada mõlemat meetodikat, et saada teaduslikult ja sotsiaalselt parimad tulemused.⁷²

Järjepideva maastiku tagamiseks peame tegelema ka maastiku väärtuste säilitamisega ning selleks kasutatakse säästliku maakasutuse põhimõtet: selleks, et tagada väärtuste kasutamise

---

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Alumäe, H., Printsman, A., Palang, H. (2003). Cultural and historical values in landscape planning: locals' perception. – *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, lk 127-128.

⁶⁸ Ibid. lk 128.

⁶⁹ McClean, R. (2007). Sustainable management of historic heritage: discussion paper no. 3: Heritage landscape values. New Zealand Historic Places Trust Pouhere Taonga, lk 16. Kättesaadav:

<http://www.heritage.org.nz/resources/-/media/2964dd781adf4862a5fd062f22cfd415.ashx> (20.05.2015)

⁷⁰ Alumäe, H. (2006). Landscape preferences of local people: considerations for landscape planning in rural areas of Estonia : dissertatsioon. Tartu Ülikool, Tartu.

⁷¹ Ibid. lk 13.

⁷² Ibid.

ka tulevikus, tuleb neid kasutada lõplikult hävitamata.⁷³ Maastike kaitse tagamiseks ja korraldamiseks on loodud erinevaid kriteeriume, millele maastikud peavad vastama. Väärtuslike maastike esile toomiseks planeeringutes kasutatakse metoodikat, kus väärtused on defineeritud vastavalt ajaloolis-kultuurilised, looduslikud, identiteedilised, esteetilised, rekreatiivsed väärtused ja muud väärtused, sh pedagoogilised-teaduslikud väärtused. Nendest identiteedilised ja esteetilised väärtused hinnatakse subjektiivselt.

Vaidlused selle üle, mis on väärtuslik ja mis mitte, on ühiskonnas lakkamatud.⁷⁴ Konkreetse objekti tunnuste ja väärtuste tuvastamise ja loetlemise kõrval on arutelu muutunud üha filosoofilisemaks, väidab Siim Raie, praegune Muinsuskaitse peadirektor.

Mart Reimann jõuab enda dissertatsioonis „Maastike rekreatiivsete väärtuste kujunemine ja hindamine”, et maastiku väärtused ei ole universaalsed. Maastikke väärtustatakse erinevatel eesmärkidel ja erinevatel põhjustel, näiteks inimese identiteediga seotud väärtushinnangud võivad olla erinevad inimese puhkeväärtushinnangutest.⁷⁵

Priit-Kalev Part jõudis enda magistritöös „Väärtuste määratlemine maastikul” järeldustele, et Eestis puudub kokkulepe maastike ja ehitiste väärtuskriteeriumide osas. Välja on kujunenud küll ühesuguste sõnade ja argumentidega opereeriv retooriline ruum, kuid selles teostatakse väga erinevaid eesmärke ja kujutlusi.⁷⁶ Parts toob esile, et maastiku- ja arhitektuuriväärtuste moodustumises on suure osatähtsusega on minevikulisus, kuid nn kuldajastu määratlemisest hoidutakse. Teadustöö üheks eesmärgiks oli maastikuväärtuste määratlemine tehnilise normi kujul, kuid see ostus võimatuks, sest see oleks eeldanud teadvustatud diskussiooni taotletavate väärtuste üle, diskussioonist tulenevaid väärtuskokkuleppeid ning nende väärtuste piiritlemist.⁷⁷ Parts rõhutab, et seadustes loetletud esteetiline, ajalooline, maastikuline jne väärtus on sedavõrd üldised mõisted, et nende põhjal ei saa planeerijalt nõuda viimaste “tehnilist” rakendamist, vaid pigem tõlgendamist. Väärtuse tõlgendamine võib aga anda erinevaid tulemusi.

---

⁷³ Palang, H. (2003). Maastiku väärtused – loengu konspekt. Kättesaadav: <http://www.tlu.ee/~palang/2012/Loeng%203.pdf> (12.05.2015)

⁷⁴ Raie, S. (2014). Subjekti ja objekti suhte muinsuskaitstes: väärtused ja võimusuhted : magistritöö. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn, lk 24.

⁷⁵ Reimann, M. (2015) Maastike rekreatiivsete väärtuste kujunemine ja hindamine : dissertatsioon. Tartu Ülikool, Tartu, lk 35.

⁷⁶ Parts, P.-K. (2004). Väärtuse määratlemine maastikul. – *Akadeemia*, 2, lk 256.

⁷⁷ Ibid.

Eestis kehtivatest seadustest ja rahvusvahelistest kokkulepetest, mis reguleerivad ja suunavad kultuuriväärtustega seotud tegevusi, räägitakse lähemalt järgmises alapeatükis.

Kultuuriväärtuse määratlemine

Väärtushinnangud on läbi aegade muutunud, kuid 20. sajandil hakati rahvusvaheliselt välja töötama universaalseid väärtuskriteeriume, mis aitaks määratleda kultuuriväärtusi. Mõned olulisemad rahvusvahelised kokkulepped on Ateena harta, Veneetsia harta ja Nara dokument autentsusest.

1931. aastal koostatud Ateena hartas töötati välja üldisemad kaitsepõhimõtted, sh määrati mälestiste säilitamise küsimus iga riigi enda lahendada töötades sealjuures välja vastavad seadused.⁷⁸ Täpsemalt käsitleti ajalooliste paikade ja mälestiste restaureerimise ja konserveerimise probleematikat pärast Teist maailmasõda, 1964. aastal loodud dokumendis – Veneetsia hartas. Dokument sõnastab oma eesmärgi järgnevalt: „Inimkond, kes pidevalt annab endale aru kultuuripärandi üldnimlikust väärtusest, võtab endale ühtlasi vastutuse selle säilitamise eest, pidades oma kohuseks anda tulevastele põlvkondadele üle kultuuriväärtused, kogu nende rikkuses ja algupäras.”⁷⁹ Olulisteks võtmesõnadeks on mälestiste konserveerimise puhul on mälestise ümbrus, ajalugu ning asukoht. Mälestis on nendega lahutamatult seotud ning sellest tulenevalt ei tohi ega ka saa teda käsitleda neist eraldi seisvana.⁸⁰

Seoses maailma globaliseerumise ning homogeniseerumisega töötati 1994. aastal välja Nara dokument autentsusest. Kui varasemad dokumendid käsitlesid väärtusi läbi objektide materjaalse mõõtme, siis Nara dokument lisas väärtustamisele mitmeid uusi printsiipe: kultuuriline mitmekesisus, intellektuaalne rikkus, inimkonna ühine mälu, ühine kultuuripärand, kõigi vormide ja ajastute väärtuslikkus.⁸¹

Nimetatud dokumentides kajastuvad üldisemad mälestiste määramise, hindamise ja kaitsmise põhimõtted. Iga riik koostab ise seadustiku mälestistega tegelemiseks ning vastavalt sellele kujunevad mälestistega tegelevad organisatsioonid või ametkonnad.

---

⁷⁸ Ateena harta. ICOMOS-koduleht. [WWW] <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments> (11.05.2015)

⁷⁹ Veneetsia harta. [WWW] <http://www.hot.ee/oho/Veneetsia%20Harta.htm> (27.04.2015)

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Nara dokument autentsusest. [WWW] <http://whc.unesco.org/archive/nara94.htm> (27.04.2015)

Eestis reguleerib kohalikul tasandil minevikupärandi kaitset Muinsuskaitseadusega, mille täideviivateks jõududeks on Kultuuriministeerium, Muinsuskaitseamet ning kohalikud omavalitsused.⁸² Muinsuskaitseaduse kohaselt on kultuurimälestise definitsioon järgmine: „Mälestis on riigi kaitse all olev kinnis- või vallasasi või selle osa või asjade kogum või terviklik ehitiste rühm, millel on ajalooline, arheoloogiline, etnograafiline, linnaehituslik, arhitektuuriline, kunstiline, teaduslik, usundilooline või muu kultuuriväärtus, mille tõttu see on käesolevas seaduses sätestatud korras tunnistatud mälestiseks.”⁸³ Muinsuskaitseaduse puhul on oluline välja tuua, et seadus reguleerib ainult mälestiseks tunnistatud objektide käsitlemist.

Teised seadused, mis käsitlevad ning korraldavad kultuuripärandit ja väärtuslike maastikke, on Looduskaitseadus⁸⁴ ja Planeerimisseadus.⁸⁵ Looduskaitseadus reguleerib peale looduse mitmekesisuse säilitamise ka kultuurilooliselt ja esteetiliselt väärtuslike keskkondade säilitamist.⁸⁶ Planeerimisseadus seevastu suunab maakasutust ning aitab erinevatel planeerimise tasanditel esile tuua väärtuslike keskkondi ja maastikke, sh miljööalaseid ja väärtuslike maastikke.⁸⁷

Muinsuskaitseameti kohaselt on kõige tähtsamaks väärtuseks objekti ajalooline väärtus, mitte tema hetke kunstiline või esteetiline külge.⁸⁸ Ajalooliste kultuuriväärtuste eelistamine on ka põhjuseks miks pärandkultuuri objektidest enamus ei ole kaitse all. Kaitse all olevad kultuurimälestised jagunevad kuude rühma, neist igal erinevad kriteeriumid, millele mälestised peavad vastama. Grupid jagunevad järgnevalt: ajaloo-, ehitis-, arheoloogia-, kunstimälestised, tööstus- ja tehnikamälestised ning veealused mälestised.⁸⁹ Iga rühma puhul on välja toodud konkreetsed tunnused, millele objekt või objektide kogum peab osaliselt või täielikult vastama. Mõned objektid võivad kuuluda samaaegselt ka mitmesse rühma. Militaarehitised leiab Muinsuskaitse mälestiste registrist ehitismälestiste hulgast, mis jagunevad omakorda neljaks: linnakindlustus, linnus, militaarhoone ja militaarrajatis.⁹⁰

---

⁸² Muinsuskaitseadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 27, 153.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Looduskaitseadus. (2004). – *Riigi Teataja* I, 38, 258.

⁸⁵ Planeerimisseadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 99, 579.

⁸⁶ Looduskaitseadus. (2004). – *Riigi Teataja* I, 38, 258.

⁸⁷ Planeerimisseadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 99, 579.

⁸⁸ Kultuurimälestiseks tunnistamine. Muinsuskaitseameti koduleht. [WWW]

<http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/malestised> (05.05.2014)

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Kultuurimälestiste riiklik register. [WWW]

<http://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=list&clear=1> (05.05.2014)

Militaarehitised võetakse kaitse alla siis kui nad vastavad ühele või enamale ehitismälestiseks tunnistamise kriteeriumile (lisa 1).⁹¹

Militaarpärandi väärtustamine muutub Eestis aina aktuaalsemaks teemaks.⁹² Muinsuskaitseamet on enda arengukavas aastateks 2014-2017 välja toonud, et militaarpärandid on kultuuripärandi alaliik ning selle kaitseks töötatakse välja tegevuskavad, mis kaitsekorralduse kõrval keskenduvad ka teavitus- ja ennetustegevusele. Samuti on oluliste tegevuste nimekirjas välja toodud, et kultuuripärandi hindamiseks ja hoidmiseks vajalike alusuuringute korraldamine hõlmab uute programmide algatamist ja väljatöötamist, sh militaarpärandi kaardistamist.⁹³

Eri aegadel loodud kultuuriväärtusega objekte, mis pole riikliku kaitse all, on veel suur hulk ning neid käsitletakse pärandkultuuri objektidena.

Pärandkultuur

Viimase paarikümne aastaga on kultuuripärandi mõiste oluliselt avardunud. Varasem väärtuste süsteem on liikunud kitsalt aineliselt pärandilt ja üksikobjektilt kultuuriväärtusliku keskkonna suunas, hõlmates sealjuures kultuurmaastikke, aga ka laiemas mõttes materiaalse ja vaimse pärandi lähenemise ja lähendamise suunas.⁹⁴

Traditsiooniliselt on pärandkultuuriks peetud riiklikult aktsepteeritud kaitseväärtustega kinnismuistiseid, kuid tegelikkuses käsitleme pärandkultuurina kõiki eelmiste põlvkondade pärandatud või pärandunud eluviiside märke.⁹⁵ Kultuuripärandid ühendab minevikku läbi ainelist ja vaimset väärtuste tänapäevaga. Üldiselt pärinevad pärandkultuurina käsitletavat väärtused ajast enne 1950. aastaid, ajavahemik ulatub muinasajast kuni 20. sajandi metsavendade punkriteni, mille kunagised asukad võitlesid eesti rahvale.⁹⁶ Erandi

---

⁹¹ Ehitismälestiseks tunnistamine. [WWW]

<http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/malestised/ehitismalestised> (04.04.2015)

⁹² Kultuuripärandi aasta 2013 raames toimus maikuust septembrini mitmeid militaarretki, kus tutvustati Peeter Suure merekindluse rajatise üle Eesti. Samuti korraldasid 2013. a Eesti Ajaloomuuseum ja Muinsuskaitseamet näituse Nõukogude-aegsetest militaarehitistest, 2014. a korralda Arhitektuurimuuseum näituse Eesti Vabariigi aegsetest piirikindlustustest nn Laidoneri liinil.

⁹³ Muinsuskaitseameti arengukava aastateks 2014-2017. [WWW] <http://www.muinas.ee/meie/too> (05.05.2014)

⁹⁴ Mis on kultuuripärandid? [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuriparand> (05.05.2014)

⁹⁵ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 9.

⁹⁶ Ibid. lk 15.

moodustavad aga nõukoguliku elukultuuri kirjeldavad objektid, sh raudteerajatised, sõjalised objektid, vanad geodeetilised märgid ja vanad teetähised.⁹⁷

Pärandkultuuris põimuvad aineiline ja vaimne substants üheks tervikuks, mille moodustavad minevikust pärit ehitised ja rajatised koos oma asukohaga maastikul, vaimsuse aga annavad meie teadmised nende kohta, sh koha- ja isikunimed ning rahvapärimus.⁹⁸

Kultuuripärand on mitmekesine ja selleks, et neid süstematiseerida on pärandobjektid jaotatud kolme rühma: inimese ehitatud, inimese hingestatud ja inimese ning looduse koosmõjul tekkinud objektid. Pärandkultuuri põhitunnuseks on seotus inimtegevusega, kuid eri tüüpi objektides avaldub see erinevalt. Kõik ehitised on loodud inimese poolt, kuid allikad, kivid ja puud olid olemas enne, kui inimene nad oma uskumuse või pärimusega hingestas. Seega sellistest avaldusvormides on inimese tegevus olnud vaimne.⁹⁹ Inimese ja looduse koostoimes tekkinud objektideks on näiteks pärandkooslused, metsateed ja eriotstarbelised puistud.¹⁰⁰

Suurem osa meie rahvuslikust kultuuripärandist, mida leidub metsades ja maastikes, on endiselt välja selgitamata ning selle tähtsus teadvustamata ning kaitseta.¹⁰¹ Peamiselt on pärandkultuuri objektid hävinud teadmatusel, sellest tulenevalt on rikutud kalmekohti, kokku lükatud ajalooliste lubjaahjude varemeid ning lõhutud unikaalseid kiviaedu.¹⁰²

Kultuuripärandi kaitset ei ole võimalik korraldada ja reguleerida ainult seadustega. Seevastu igapäeva eluga seotud kultuuripärandit suudame säilitada ainult sedavõrd, kui kõrge on maaomaniku või maastikul toimetajate teadlikkus, kultuuritundlikkus ja intelligents.¹⁰³ Põhjamaade praktika on näidanud, et hoopis tõhusam on omanikukaitse ja omaniku teavitamine tema maadel asuvaist ainulaadseist kultuurimärkidest, sest see väärstab tema omandit ning tõstab eneseuhkust.¹⁰⁴ Kui kohalik kogukond on kultuuripärandi omaks võtnud, siis seda eksponeerides on võimalik tõsta paikkonna väärtust ja mainet.¹⁰⁵

---

⁹⁷ Ibid. lk 30-35.

⁹⁸ Ibid. lk 7-8.

⁹⁹ Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo, lk 8.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid. lk 6.

¹⁰² Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 12.

¹⁰³ Ibid, lk 7.

¹⁰⁴ Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo, lk 6.

¹⁰⁵ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 12.

Pärandkultuuri inventeerimise ja teadvustamise osas on Eestis tehtud suuri investeeringuid. Riigimetsa majandamise keskus (RMK) alustas 2005. aastal pärandkultuuri objektide kaardistamist ning 2011. aastaks oli nelja projekti raames inventeeritud 35 000 objekti.¹⁰⁶ Pärandkultuuri kirjeldamisel keskenduti looduses leitavatele kultuurimärkidele, linnu ja asulaid ei arvestatud. Lisaks kaardistamisele tegeleti projekti käigus teavitustöödega: korraldati pärandkultuuri teabepäevi ning publitseeriti suurel hulgal trükiseid.¹⁰⁷ Pärandkultuuri inventeeritud objektidega on võimalik tutvuda nii RMK kodulehel, Eesti Looduse Infosüsteemis kui ka Maa-ameti geoportaalil. Lisaks on võimalik inventeerimata objektidest teada anda, nomineerides neid pärandkultuuri objektiks RMK kodulehel.¹⁰⁸

RMK üheks eesmärgiks on metsandusliku pärandkultuuri säilitamise ja selle tutvustamine laiemale avalikkusele loodushoiu tegevusvaldkonna kaudu, milleks on mitmekesise metsapuhkuse pakkumine, kaitsealade külastustegevuse korraldamine ja inimeste teavitamine nende alade loodusväärtustest.¹⁰⁹ Pärandkultuuri objekte on hakatud põhjalikumalt uurima ning saadud andmeid siduma külastajate teavitamise ja loodusõppetegevusega.¹¹⁰ RMK looduskeskused korraldavad pärandkultuuri ning metsanduse ajalugu tutvustavaid ekspeditsioone, loodusharidusprogramme ja üritusi.¹¹¹ Riigimetsamaal asub üle 5000 inventeeritud pärandkultuuri objekti¹¹² ning mitmekümnel loodusrajal on hakatud neid eksponeerima. Matkarajad on looduses tähistatud ja varustatud infotahvlitega ning uute radade loomisel käsitletakse võimalusel pärandkultuuri objekte, sest nad pakuvad rajale lisaväärtust.¹¹³

Pärandkultuur väärtustab maastikku, seob meid oma ajaloo ja juurtega ning lisab piirkonnale atraktiivsust, see tõstab inimeste teadlikkust meie kultuuripärandi rikkusest ja tekitab huvi kohaliku ajaloo vastu, sellepärast on oluline pärandkultuuri eksponeerida. Maastikul säilinud

---

¹⁰⁶ Kuue aastaga jõudis kaardile 35 000 pärandkultuuri objekti. [WWW] <http://www.sakala.ajaleht.ee/588858/kuue-aastaga-joudis-kaardile-35-000-parandkultuuri-objekti> (14.05.2015)

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Pärandkultuur. Riigimetsa majandamise keskuse koduleht. [WWW] <http://www.rm.k.ee/metsa-majandamine/parandkultuur> (14.05.2015)

¹⁰⁹ Kusmin, J., Kusmin, T., Pommer, V. Pärandkultuuri kaardistamise verstapostid. [WWW] http://www.loodusajakiri.ee/eesti_mets/artikkel1242_1225.html (12.05.2015)

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Pärandkultuur loodusretkedes. Riigimetsa majandamise keskuse koduleht. [WWW] <http://rm.k.ee/metsa-majandamine/parandkultuur/parandkultuur-loodusretkedes> (20.04.2015)

¹¹² Ibid.

¹¹³ Kusmin, J., Kusmin, T., Pommer, V. Pärandkultuuri kaardistamise verstapostid. [WWW] http://www.loodusajakiri.ee/eesti_mets/artikkel1242_1225.html (12.05.2015)

pärandkultuuri objektid aitavad piirkonna ajalugu külastajale lähemale tuua ning näitlikustada.¹¹⁴

Kultuuriväärtuslik pole ainult talupojakultuurist pärinev, vaid igal ajal on oma elamisviis ning selle tunnusmärgid.¹¹⁵ Mitmekesise pärandkultuuri süstematiseerimiseks ja hõlpsamaks inventeerimiseks on loodud pärandkultuuri objektide tüübistik, mis annab hea koondülevaate. Objektid jagunevad tüübigruppide järgi kuude rühma¹¹⁶:

1. kultuurmaastiku kujunemisega seotud objektid
2. maa ja rahva ajalugu kajastavad objektid läbi aegade
3. kogukonna ajalugu kajastavad objektid
4. traditsioonilist talumajapidamist kajastavad objektid
5. kohaliku töödust kajastavad objektid
6. metsa ja metsamajandusega seotud objektid

Igas rühmas on eraldi välja toodud objektide tüübid, mis on esitatud lisades (lisa 2). Nimekiri pole lõplik ning täieneb pidevalt. Kõige värskema tüübigruppide nimekirjaga saab tutvust teha RMK koduleheküljel.¹¹⁷ Tüüpe on 2015. aasta kevade seisuga 152 ning neist militaarse taustaga tüüpe on 5: muinaslinnused, Kaitseliidu ja skautidega seotud objektid, sõjalised objektid I ja II Maailmasõjast ning Vabadussõjast, sõjalised objektid keskajast ja eelmistest sajanditest, okupatsiooniaja objektid.

Militaarobjektid Esimese ja Teise maailmasõja ajast on Eesti rahva jaoks väärtuslikud: militaarpärandit, mis hõlmab jooksukraave ja kindlustusi, muistseid pelgupaiku, Kaitseliidu lasketiire sõdadevahelisest ajast ning metsavendade punkreid, tuleb hinnata. Ka nõukogude sõjaväest jäänud militaarasju tuleb valikuliselt säilitada, sest me ei saa seda osa oma ajaloost ja kultuurist kustutada.¹¹⁸

Militaarpärandi hulka võivad kuuluda materiaalsed objektid alates ehitistest, nagu kindlused, linnad, vahipostid, sõjaline *materiél*, mis hõlmab lõhkamata pomme, miine, padrune kestasid

---

¹¹⁴ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 132.

¹¹⁵ Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo, lk 5.

¹¹⁶ Ibid. lk 147-150.

¹¹⁷ RMK koduleht: pärandkultuuri objektide tüübistik. [WWW] <http://www.rmk.ee/metsa-majandamine/parandkultuur/milleks-mulle-parandkultuur/objektide-tuubistik> (12.04.2015)

¹¹⁸ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 10.

ning biolagunevaid artefakte, nagu vormiriietus, puitkonstruktsioonid ja dokumendid.¹¹⁹ Käesolevas uurimustöös keskendutakse arhitektuursetele objektidele.

Pärandkultuuri eksponeerimine

Lembitu Tarang on raamatus „Pärandkultuur – loodus ja inimene” toonud esile mitmeid väljundeid, mis tulenevad pärandkultuuri arvele võtmisest, kaitsmisest ning säilitamisest. Pärandkultuur võimaldab avalikustamise ja tutvustamise abil tõsta paikkonna mainet, kohaliku rahva eneseteadvust ja väärtustada maaomanike vara.¹²⁰ Samuti võimaldab see koostada koduloo- ja loodusturismi õpperadu pärandkultuuri ja loodusväärtuste tutvustamiseks ning tõstab maastiku üldist väärtust puhkealana.¹²¹

Triin Neljandik, pärandkultuuri uurija, on raamatus „Väike pärandkultuuri käsiraamat” toonud välja kõik pärandkultuuri eksponeerimise etapid, alates eesmärkide püstitamisest ning objektide valikust kuni esitlemisviisi valimise ja teostuseni.¹²² Eksponeerimisviisi valikul tuleb arvestada olemasolevate rahaliste vahenditega, pärandkultuuri objektidega, mida eksponeerida tahetakse (nende paiknemine üksteise suhtes) ning eksponeerimisviisi sobivusega sellesse piirkonda.¹²³

Esitlemise võimalusteks on matka- või õpperada, marsruut, sidumine olemasoleva matkaraja, õpperaja või marsruudiga, infotahvlid/stendid, viidad/sildid, trükised ja voldikud, juhendajaga retked/ekskursioonid/programmid ning teavitamine ja reklaam.¹²⁴ Matka- või õpperada sobivad kasutada juhul, kui objekte on ühes piirkonnas palju.¹²⁵ Marsruut on kõige lihtsam ja odavam viis objektide eksponeerimiseks. Marsruut on kavandatud või tegelik liikumistee ning seda ei ole loodusesse märgitud, vaid seda tutvustab voldik, infoleht või retkejuht.¹²⁶ Marsruut annab pärandkultuuri eksponeerimiseks vabamad käed, kui õppe- või matkarada, sest võimaldab valida erineva pikkusega retki vastavalt küllastajate võimetele ja soovidele.¹²⁷ See variant sobib eelkõige tihedama asustusega aladele, kus küllastajatel on väiksem

---

¹¹⁹ Sepp, K. (2011). The Estonian Green Belt. Tallinn : Eesti Maaülikool, lk 17.

¹²⁰ Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo, lk 7.

¹²¹ Ibid.

¹²² Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 132-141.

¹²³ Ibid. lk 135.

¹²⁴ Ham, H. S. (1992). Environmental interpretation: a practical guide for people with big ideas and small budgets. Golden, Colorado : North American Press, lk 27.

¹²⁵ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 135.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ibid. lk 138.

eksimisvõimalus. Olemasolevate radade või marsruudiga sidumine sõltub nende etteantud võimalustest.¹²⁸ Infotahvlid/stendid võiva olla väga erinevad, vastavalt tegijate eesmärgist ja rahalistest võimalustest. Infotahvel annab teavet vahetus läheduses paiknevate vaatamisväärsuste kohta, infostend tutvustab kogu matkarada (ka skeem) ning soovitatavalt paigutatakse see raja algus- ja lõpp-punkti.¹²⁹ Viita ja silti saab kasutada eelnevalt mainitud eksponeerimisvõimaluste raames, kuid ka iseseisvalt pärandkultuuri üksikobjekti tutvustamiseks. Samuti aitavad suunaviidad külastajatel vältida eksimist ning neid suunata radade ja teede ristumisel, hargnemisel, objektile osutamisel.¹³⁰ Trükised ja voldikud annavad objekti kohta informatsiooni nii nagu infostend, viidad ja sildid, kuid neid saab külastaja endaga kaasas kanda. Juhendajaga retked, ekskursioonid ja programmid sobivad kõige paremini pärandkultuuri objektidest elamusriikka ülevaate andmiseks. See variant sobib eelkõige siis, kui piirkonnas leidub sobiv inimene, kes tunneb pärandkultuuri objekti ning kohaliku ajalugu.¹³¹ Kui pärandkultuuri objekt on maastikus eksponeeritud, siis on võimalik seda teavitustöö ja reklaami abil tutvustada ka laiemalt, et info nende kohta huvilisteni jõuaks.¹³² Teavitamiseks on mitmeid viise: MTÜ või külaselts võivad osaleda messidel või korraldada tutvustavaid üritusi, matku ning informatsiooni võib kajastada kohalikes ajalehtedes ja valla või maakonna kodulehel Internetis.¹³³ Neljandik rõhutab, et esitlusviisi valik sõltub suuresti ka vahendite hulgast: rahaliste võimalustega tuleb arvestada, eriti loodusradade puhul, mis vajavad vahendeid ka edaspidiseks hoolduseks.

Pärandkultuuri eksponeerimisel on peamiseks eesmärgiks muuta objekt inimestele märgatavaks ja tekitada neis huvi. See saavutatakse hoolika planeerimise ning läbimõeldud tegevusega.¹³⁴ Esitlusviisi valikul tuleb silmas pidada võimalikke ohte, mille tagajärjel võib pärandkultuuri eksponeerimine ebaõnnestuda. Õpperaja tegemine on üks töömahukamaid ja keerukamaid esitlusviise, kuid ei tohiks hirmutada alustamast, aga vajab läbimõtlemist enne teostamist.¹³⁵ Üks olulisemaid eeldusi püstitatud eesmärkide täitmiseks on asjast huvitatud

---

¹²⁸ Ibid. lk 139.

¹²⁹ Matkaradade planeerimise, rajamise ja haldamise juhend. (2006). Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse ja MTÜ Alutaguse Matkaklubi, lk 16.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 141.

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid. lk 133.

¹³⁵ Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo, lk 42.

inimeste olemasolu kohapeal või piirkonnas.¹³⁶ Samuti mängib olulist rolli asukoha valik. Neljandik toob välja, et raskesti ligipääsetavas piirkonnas on vähe tõenäoline, et seda külastataks ning sellisel juhul tuleks objekti kasutada teistsugusel eesmärgil, näiteks seiklusmatkal.

Pärandkultuuri säilitamiseks ja hooldamiseks on võimalik Erametsakeskusest toetust taotleda. Toetuse eesmärk on erametsamaal paikneva pärandkultuuri objekti säilitamise tagamine ja avalikkusele tutvustamine ning sellele juurdepääsu tagamine.¹³⁷ See peaks motiveerima metsaühistuid ja erametsaomanikke hindama enda valdustes asuvaid pärandkultuuriobjekte ning suunama neid objekte tähistama, kaardistama ja avalikkusele tutvustama.

Militaarpärand kui kultuuriväärtus

Eesti sõjaline ehitus- ja maastikupärand on läbi aegade olnud peegelpildiks valdaja väele ja territoriaalsele kuuluvusele. Pärast tulirelvade kasutusele võttu ning nende võimsuse kasvu, hakati militaarehitisi aina rohkem varjama ja peitma, selleks, et neid saaks vaenlase eest paremini kaitsta. See mõtteviis on aegamööda süvenenud, olenemata Eesti aladel kehtinud riigikorrast ja sõjaliste ehitiste rohkusest.¹³⁸

1950. aastatel, mil valitses Nõukogude režiim, saavutas militaarehitiste salastatus ja hulk/esinemistihedus oma tipu. Ehitisi püstitati linnadest väljapoole ja koos suurte maa-alade salastamise ja tsiviilelanikest puhastamisega kadusid terve piirkonnad ja nende piirkondade lood inimeste teadvustest nii, et tänapäeval on raske neid maastikke jälle omaks võtta.¹³⁹

Robert Treufeldt kirjutab kultuuripärandi aasta 2013 kodulehel, et just teadmatus nende ehitiste käekäigust või isegi olemasolust takistab suuresti militaarpärandi omaksvõttu. Lisaks toob ta esile võõrvõimust tingitud problemaatika: Eesti Vabariigi aegse sõjalise pärandi puhul võib-olla lihtsalt teadmatuses probleem, kuid tsariaja ja eriti okupatsioonirežiimide ajast painab ideoloogiline taak. Nõukogude Liidu aegseid militaarseid esindushooneid,

---

¹³⁶ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 133.

¹³⁷ Erametsakeskuse koduleht. [WWW] <http://www.eramets.ee/toetused/toetuste-taotlemine/parandkultuuri-sailitamise-toetus/> (25.05.2015)

¹³⁸ Treufeldt, R. Sõjaline pärand. [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuriparand/sojaline-parand> (10.05.2015)

¹³⁹ Ibid.

mälestusmärke ja kalmistuid püstitati teadlikult võimalikult märgiliste ja maastikku tähistavatena.¹⁴⁰

Sellest ajast on möödas vaid mõnikümmend aastat ning seega on ka kehtinud elukorraldus värskelt meeles rahva mälus. Militaarajaloo uurijad Jüri Pärn ja Mati Õun on kirjutanud kuidas Nõukogude Liidu ajal ei julgenud tavakodanik võõrasse metsatukka sisenedagi kartes sattuda seal okastraadiga piiratud alale, millel keelusilt või halvemal juhul kohata seal relvastatud nõukogude sõjaväelast.¹⁴¹ Selliste hirmudega rahva mälus kaasneb ka hoolimatus sõjalise pärandi suhtes.

Koha vaimse reostuse tähenduse ja käsitlusviiside üle on arutlenud maastikuarhitekt Karin Bachmann. Vaimse reostusena käsitleb ta mälestuste ja emotsioonide kogumit, mis annab kohale mõne inimrühma silmis erilise negatiivse tähenduse.¹⁴² Bachmann kasutab vaimse reostuse problemaatika illustreerimiseks endise Nõukogude Liidu sõjaväelennuvälja Tartus, Raadil. Nähtuse olemasolu kerkis esile pärast Eesti Rahva Muuseumi arhitektuurivõistlust, kui tekkisid vaidlused, mille keskseteks küsimusteks olid koha olemus, ajalugu ja kasutamine ning kasutamise viis. Kohast ei räägitud kui füüsiliselt olemasolevast paigast, vaid temaga kaasas käivast koormast, emotsionaalsetest tõkenditest, kohavaimust jne.¹⁴³ Kuna koht on sotsiaalne struktuur, siis seda on ka vaimne reostus, mis tähendab, et probleemi saab lahendada ainult inimeste mõtlemist muutes.¹⁴⁴ Bachmann toob välja ka kaks käsitlust, mida vaimse reostuse puhul on edukalt kasutatud. Esimene käsitlusviis on reostuse negatiivsuse võimendamine eemärgiga panna see enda kasuks tööle. Teine käsitlus hõlmab kohale uue funktsiooni leidmist, mis on keerulisem, sest mälestusi pole võimalik kustutada.¹⁴⁵

Kalev Sepp arvab, et Nõukogude ajas on siiski asju, mida peaks säilitama, kuid sellest arusaamine nõuab ajalist distantsi. Pärast taasiseseisvumise kehtestamist ei tahtud nende militaarobjektidega tegeleda ning seega lasti nn parim aeg mööda.¹⁴⁶ Hooletusse jätmine tõi endaga kaasa ehitiste ja rajatiste hävinemise, lagunemise ning vandaalitsemise ohvriks langemise.

---

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Pärn, J., Õun, M. (2006). Raketibaasid meie metsades. – *Tehnikamaailm*, 2, lk 90.

¹⁴² Bachmann, K. (2011). Koha vaimne reostus: Raadi. – *Acta Architecturae Naturalis*, 1, lk 97.

¹⁴³ Ibid. lk 101.

¹⁴⁴ Ibid. lk 104-105.

¹⁴⁵ Ibid. lk 98.

¹⁴⁶ Zirnask, M. Nõukogude armeehooned: maailmapärand või risu? [WWW]

<http://ekspress.delfi.ee/news/paevauudised/noukogude-armeehooned-maailmaparand-voi-risu?id=60985727>
(10.05.2015)

Enamikul Nõukogude Liidu aegsetel militaarpärandi objektidel on kõik eeldused taaskasutamiseks või positiivse imago loomiseks olemas ning see võib toimuda neljal viisil: objekt ehitati sõjaväelaste poolt tsiviiliskutele, objekte hakati kasutama tsiviilelanike poolt, objekt ei ole enam kasutusel, kuid selle eest hoolitsetakse või objekt laguneb tasapisi varemeteks.¹⁴⁷

Treufeldt on öelnud, et militaarne ehitus- ja maastikupärand on 21. sajandi üks kõige kiiremini kaduvamaid pärandiliike. Üheks põhjuseks on kindlasti ajaolu, et tänapäeval ei ole Eestis enam vajadust nii suuremahulise sõjalise keskkonna järgi, kui Nõukogude Liidu ajal.¹⁴⁸ Teiseks kindlasti vastumeelsus säilitada ja eksponeerida meid okupeerinud riigi säilmeid.

Taasiseseisvumise algusajale oli iseloomulik eestlaste meeletu tahe hävitada kõike Nõukogude Liiduga seonduvat. Nüüdseks peaks see asenduma nende sümbolite, kui ajaloo sõnatute tunnistajate, hindamisega, on arvanud pärandkultuuri uurija Lembitu Tarang.¹⁴⁹

Kultuuripärandi hooletusse jätmine võib mõnel juhul lõppeda samamoodi nagu oleks seda elimineerida proovitud. Jüri Pärn ja Anto Raukas on arutlenud hooletusse jäetud militaarpärandi üle ning välja toonud probleemistikku süvendava asjaolu, et pole tehtud militaarobjektidele korralikku inventeerimist. Puudub täpne teave sõjaväeobjektide koguarvust, sest varasemalt avaldatud numbrid kajastavad väga erineva suuruse ja otstarbega objekte. Sõjaväelinnak, mis on kirjas ühe objektina, võis sisaldada enam kui sadat hoonet ja rajatist. 1999. aastal ilmunud raamatus „Endise Nõukogude Liidu sõjaväe jääkreostus ja selle likvideerimine” lisa kohaselt oli Nõukogude Liidu sõjaväe käsutuses 1565 objekti ligi 800 paigas kogupindalaga 87 147 ha, ehk umbes 1,9% kogu Eesti territooriumist.¹⁵⁰ Välja toodud arve on tsiteeritud mitmetes väljaannetes, kuid tuleb meeles pidada, et käsitletakse väga erinevaid objekte. Eraldi objektidena saab käsitleda sõjaväelinnakute kõiki eri hooneid ning rajatisi, sh kaevikuid ja üksiklaskepesade gruppe, dzotte ja isikkoosseisu või sõjavara paigutamiseks kasutatud muldone, endisi relvajõudude (või nende rajatud) sideliine, sõjaväelaste matmiskohti jne. Sellise käsitluse puhul ulatuks militaarpärandi objektide arv

---

¹⁴⁷ Sepp, K. (2011). The Estonian Green Belt. Tallinn : Eesti Maaülikool, lk 18.

¹⁴⁸ Treufeldt, R. Sõjaline pärand. [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuriparand/sojaline-parand> (10.05.2015)

¹⁴⁹ Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto, lk 33.

¹⁵⁰ Raukas, A. Müüte ja fakte Nõukogude sõjaväest Eestis.[WWW] <http://kes-kus.ee/muute-ja-fakte-noukogude-sojavaest-eestis/> (11.05.2015)

kümnetesse tuhandetesse.¹⁵¹ Pärn ja Raukas rõhutavad, et ajaloo seisukohalt on nende kiire registreerimine hädavajalik, seda eriti sellepärast, et paljude objektide puhul oleks see nende hävitamist ennetavaks teguviisiks.¹⁵²

Täpse teave puudumisest olenemata on asutud militaarobjekte lammutama ja elimineerima ning seda Keskkonnaministeeriumi toetusrahade abil. Nimelt toetab Keskkonnaministeerium jääkreostusobjektide likvideerimist endistel militaar- ja industriaalaladel. Sellel tegevusplaanel lasub oht, et kui puudub tasemel kontroll, siis hävitatakse kampaania käigus palju ainulaadseid sõjalise pärandi objekte.

Pärn ja Raukas leiavad, et riiklik toetusraha võiks kuluda hoopis objektide põhjalikumale uurimisele, nende ajalooväärtuse hindamisele, konserveerimisele või remontimisele ning vajadusel üksnes nende ohtlike osade kõrvaldamisele, mitte objektide täies mahus elimineerimisele.¹⁵³ Põhjalikum uurimine on oluline, sest isegi pealtnäha lootusetult lagunened rajatised võivad anda väärtuslikku informatsiooni.¹⁵⁴

Militaarpärandit, millel puuduks ideoloogiline vastuolo, sai eksisteerida 20. sajandil ainult üürikeses ajavahemikus. Aastatel 1918-1940, mil Eesti Vabariik eksisteeris iseseisvana. Sellegi poolest tegutses riik enda kindlustamisega ning sellest ajast on säilinud mõningaid kaitserajatisi, mida saab nimetada päris enda omadeks.¹⁵⁵

Sõjaajaloolane Toe Nõmm on põhjalikult uurinud esimese Eesti Vabariigi sõjalist kindlustatust ida- ja kirdepiiril ning oma kirjutistes kirjeldab ta ka põhjalikult kaitserajatiste, sh kaponiiride ehitamist ja kasutamist. Nõmm peab oluliseks tänaseni säilinud objekte kaitse alla võtmist, sest mitte ainult pole tegemist iseseisvusaja sõjalise mälestistega, mida on säilinud vähe, vaid ka Eesti insenerimõtte väljendusega.¹⁵⁶ Treufeldti ekspertiishinnangu kohaselt¹⁵⁷ tuleks Agusalu kaponiirid tunnistada arhitektuuri väärtuseks, nii eraldi seisvate objektide kui ka kompleksina, sest kõik kaponiirid on ehituslikult ja paiknemiselt üksteisest

---

¹⁵¹ Raukas, A. (2014). Militaarpärand on Eesti kultuuripärandi lahutamatu osa. – *Välis-Eesti Ühingu ajakiri* 2014, 19, lk 30.

¹⁵² Pärn, J., Raukas, A. Hooletusse jäetud militaarpärand. [WWW] <http://epl.delfi.ee/news/arvamus/parn-ja-raukas-hooletusse-jaetud-militaarpärand?id=65585246> (10.05.2015)

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Sepp, K. (2011). *The Estonian Green Belt*. Tallinn : Eesti Maaülikool, lk 18.

¹⁵⁵ Kusmin, J. (2011). *Pärandkultuur – loodus ja inimene*. Tallinn: AS Pajo, lk 24.

¹⁵⁶ Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 9, lk 46.

¹⁵⁷ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 13.

erinevad, kuid koos irdosade, lähiümbruse ehitiste, laskesektorite ning kaitseharvenditega moodustavad ühise kaitsevööndi.

Muinsuskaitse mälestiseks tunnistamise kriteeriumitest on selgesti välja võimalik lugeda, et kaitse alla valitakse objekte, mis on Eesti ruumilise ja esteetilise keskkonna arengu ning kohaliku identiteedi tähistajad, mitmekesise elukeskkonna hoidjad ja vaatamisväärsused.¹⁵⁸ Nõukogude Liidu militaarehitised nendele tunnustele ei vasta.

Isegi kui militaarpärandil puudub ideoloogiline vastuolu, siis võib ta tavakodaniku jaoks tunduda raskesti mõistetavana. Esimese Eesti Vabariigi ajast on möödas peaaegu sada aastat. Kui väärtustada selle-aegseid sõjalisi objekte nüüd kultuuriväärtustena, siis tuleb paratamatult tegeleda nende võimaliku kehva seisukorraga. See tõstatab terve rea olulisi küsimusi: kas objekti tuleks säilitada või mitte, kas tuleks restaureerida, konserveerida või hoopis tükis renoveerida.

Militaarse sisu või päritoluga mälestised, mis on kehvasti säilinud või ideoloogiliselt vastuolulised, pole enamasti riikliku kaitse all. See aga ei tähenda, et tegemist pole meie ajaloo või kultuuripärandiga seotud objektiga. Sõjaline pärand, mis ei ole enamasti riikliku kaitse all, hõlmab Kaitseliidu ja skautidega seotud objekte, okupatsiooniaja objekte, sõjalisi objekte I ja II Maailmasõjast ning Vabadussõjast. Eesti Vabariigi aegsed objektid, olenemata seisukorrast, on osa meie rahvuslikust identiteedist. Nõukogude Liidu aegsete kaitserajatiste puhul on aga tegu vastuolulise ideoloogiaga, kuid ühe meie riigi ajastut kirjeldava elamiseviisiga, mida me ei saa kõrvale jätta. Ühiskonnas tehakse suurt tööd selleks, et säilitada loodus- ja kultuuripärandit ning militaarpärand on paratamatult selle osa. Selle pärast peaks militaarpärandi säilitamine olema sama iseenesestmõistetav.¹⁵⁹

Militaarajaloo uurija Jüri Pärn ja eesti sõjaajaloolane Mati Õun on arutlenud Nõukogude militaarpärandi saatuse ja tuleviku üle ning jõudnud järeldusele, et see on eestlaste tahtest olenemata osa meie ajaloost.¹⁶⁰ Maha jäänud lagastatud maa uuestikultuuristamine nõuab raha ja vaeva, kuid see on oluline. Pärn ja Õun toovad ka arutluses välja võimaliku lahenduse – militaarturism. Nad toovad välja, et sõjapärandi objektid paistavad kaugelt tulnud väliskülalistele hoopis erinevalt kui eestlastele. Samadele järeldustele jõuab Pärn ka arutluses

---

¹⁵⁸Ehitismälestiseks tunnistamine. Muinsuskaitseameti koduleht.

[WWW] <http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/malestised/ehitismalestised> (12.04.2015)

¹⁵⁹ Sepp, K. (2011). The Estonian Green Belt. Tallinn : Eesti Maaülikool, lk 38.

¹⁶⁰ Pärn, J., Õun, M. (2006). Raketibaasid meie metsades. – *Tehnikamaailm*, 2, lk 95.

Raukasega: turistidele on Haapsalu ja Viljandi lossivaremed samavõrra huvitavad kui omapärased sõjalennuväljade ja raketibaaside rajatised.¹⁶¹ Samuti on midagi huvitavat ja ilusat nendes maha jäetud militaarhoonetes, mille loodus on üle (või tagasi?) võtnud.¹⁶²

Pärn ja Raukas toovad esile positiivse näitena rahvusvaheliselt perspektiivse militaarturismi edendamisel Läti ja Leedu riigi tegevusi. Lätlased näiteks on trükis avaldanud turiste abistava militaarobjektide kaardi ja Leedus asuv Plokštine raketidivisjon võtab aastas vastu kümneid tuhandeid turiste.¹⁶³ Militaarturismi valdkonnas on Eestis hetkel vaid eesrindlik riiklikult rahastatav Eesti Sõjamuuseum ehk kindral Laidoneri muuseum, kuid see on pigem kogu Eesti sõjaajalugu koondav ja eksponeeriv. Militaarse päritoluga ehitiste ja rajatiste eksponeerimine on kohapõhine ning vajab teistsugustele funktsioonidele vastavat süsteemi.

Mõtestamaks Eesti varasemat, eriti 20. sajandi ühiskonda ja vahendamaks seda pärandit tulevastele põlvetele, on oluline militaarpärandit teadvustada ning hoida.¹⁶⁴

Militaarpärandiga objekte

Näiteid erinevatel tasanditel kultuuripärandina aktsepteeritud militaarpärandist

Peatüki eesmärgiks on anda ülevaade objektidest, mille algupärane funktsioon oli sõjaline, kuid mis täna on ühiskonnas hinnatud ja väärtustatud kui turismi või pärandkultuuri objektid. Osa valitud objektidest hõlmavad ka loodus- ja matkaradu, mis ühel või teisel viisil militaarpärandit eksponeerivad. Valitud objektide käsitlemine käesolevas töös on oluline näitamaks, et militaarpärand võib toimida kultuuriväärtusena, kui seda väärtustatakse, kui sellest ollakse teadlikud ning kui seda mingil moel maastikus esitletakse.

Objekte uuriti juhtumuurimusena ning valitud näited ei pretendeeri kõigile võimalikele kasutustele või objekti esitlemisviisidele.

Agusalu kaponiiridega sarnaseid objekte, mille kultuuriväärtus seisneb nende sõjanduse ajaloos, on Eestis teisigi. 20. sajandi sõjaajalugu võib jaotada kolmeks perioodiks: Vene tsaariaeg kuni I maailmsõja lõpuni, esimese Eesti Vabariigi aeg, Teine maailmasõda kuni Eesti taasiseseisvumine. Sellest tulenevalt on säilinud militaarpärand ka väga erineva

---

¹⁶¹ Pärn, J., Raukas, A. Hooletusse jäetud militaarpärand. [WWW] <http://epl.delfi.ee/news/arvamus/parn-ja-raukas-hooletusse-jaetud-militaarpärand?id=65585246/> (10.05.2015)

¹⁶² Sepp, K. (2011). The Estonian Green Belt. Tallinn : Eesti Maaülikool, lk 38.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Treufeldt, R. Sõjaline pärand. [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuripärand/sojaline-pärand/> (10.05.2015)

iseloomuga. Eestist välja valitud objektid hõlmavad Tahkuna kaitserajatisi Hiiumaal, Aegna saare kaitserajatisi, Stebeli patareid ehk rannakaitsepatareid nr 315 Saaremaal ja Eesti Vabariigi aegset Petseri Lõunalaagrit Põlvemaal. Objektid on esile toodud kui kultuuripärandi näited, mitte ainult nende säilivuse või iseloomu poolest, vaid ka kui lisaväärtust tootvate kultuuriobjektidena tänapäeval. Selliseid näiteid leidub ka Eestile sarnase ajaloo riikides, näiteks Plokštine raketibaas Leedus.

Alljärgneval on kirjeldatud 5 objekti selleks, et esile tuua nende objektide esitlemine ja teadvustamine ühiskonnas ning erinevaid väärtusi, mida need objektid sisaldavad. Valitud objekte analüüsitakse kui kultuuriväärtusi/pärandkultuuri, kui maastikuobjekti ning kui turismihuvipunkti. Objektide valik on autori vaba valik, mis põhineb meetodikas välja toodud kaalutlustel.

Tahkuna kaitserajatised Hiiumaal

Tahkuna kaitserajatiste taustast

Hiiumaal on säilinud nii Esimesest kui Teisestest maailmasõjast militaarehitisi ja –rajatisi. Tahkuna poolsaarel asuvad Esimese maailmasõja aegne Peeter Suure merekindluse patareid nr. 39 ja Teise maailmasõja aegne rannapatarei BS-26. Patareid nr 39 õhiti 1917. aastal ning demonteeriti 1920. aastate alguses ning viidi Aegna saarele.¹⁶⁵ Rannapatarei BS-26 oli vähemalt osaliselt kasutusel kuni Eesti Vabariigi taasiseseisvumiseni.¹⁶⁶ Antud juhul käsitletakse kahte kompleksi koos, sest mõlema eksponeerimise ja tutvustamisega tegeleb Hiiumaa Militaarmuuseum.

Tahkuna kaitserajatised kui kultuuriväärtused/pärandkultuuri objektid

Mõlemad kompleksid on seotud Eesti jaoks oluliste ajalooliste sündmustega ning annavad ilmekalt edasi omaajastule iseloomulikku militaararhitektuuri. Rannapatarei BS-26 pärineb küll Nõukogude okupatsiooni ajast, kuid ehitised on hästi säilinud ning moodustavad arhitektuurilise ansambli. Peeter Suure merekindluse patareid nr. 39 ehitised on enamasti säilinud varemetena, kuid vaatamata looduse peale kasvamisest, on nad maastikus endiselt vaadeldavad. Mõlema kompleksi ehitised on kultuuriväärtustena riikliku kaitse alla võetud, sest nad on seotud Eesti jaoks oluliste ajalooliste sündmustega.

---

¹⁶⁵ Militaarne Hiiumaa: Tahkuna. [WWW] http://www.mil.hiiumaa.ee/tahkuna/index_1ms.html (13.05.2015)

¹⁶⁶ Kultuurimälestiste riiklik register. [WWW] <http://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=23507> (13.05.2015)

Joonis 2. Rannakaitsepatarei BS-26 kahuriõu nr 2 varjendiga (Autor: M. Mõniste)¹⁶⁷

Tahkuna kaitserajatised kui maastikuobjektid

Kompleksid asuvad Hiiumaa Militaarmuuseumist ca 1 km kaugusel ning nende juurde viib autotee. Kompleksid asuvad üksteisele üsna lähedal ning on maastikus säilinud tervikutena. Mõlemad objektid asuvad terviklike kompleksidena metsa sees.

Tahkuna kaitserajatised kui turismihuvipunktid

Tahkuna patareide hea seisukord, lihtne juurdepääsetavus ning ilmekas eksponeerimine on kompleksidest teinud ühed Hiiumaa enam külastatumad vaatamisväärsused. Hiiumaa militaarajalugu tuntakse ka teisel pool piiri ning Militaarmuuseumi ja patareisid tullakse külastama ka võõrsilt.¹⁶⁸ Hiiumaal väga edukalt toimivat militaarturismi soodustab ka info kerge kättesaadavus: Hiiumaa Militaarmuuseumi¹⁶⁹ ja Militaarne Hiiumaa¹⁷⁰ kodulehed tutvustavad põhjalikult eksponaate, militaarrajatisi ning nende ajalugu. Samuti on Tahkuna

¹⁶⁷ Kultuurimälestiste riiklik register. [WWW] <http://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=23503> (25.05.2015)

¹⁶⁸ Leht, H. Poolakad otsisid üles militaarmuuseumi. [WWW] <http://www.militaarmuuseum.ee/tekstid-04.html> (13.05.2015)

¹⁶⁹ Hiiumaa Militaarmuuseumi koduleht. [WWW] <http://www.militaarmuuseum.ee/> (13.05.2015)

¹⁷⁰ Militaarne Hiiumaa koduleht. [WWW] <http://www.mil.hiiumaa.ee/> (13.05.2015)

patareide teemal kirjutatud artikleid ning Kõrgessaare vald toob nad välja valla kodulehel kui vaatamisväärsused.¹⁷¹

Joonis 3. Peeter Suure rannakaitsepatarei nr 39 kahurialus nr 1 (Autor: M. Mõniste)¹⁷²

Rannakaitsepatarei nr 315 ehk Stebeli patarei

Stebeli patarei taustast

Teise maailmasõja ajal toimus Saaremaal mitmeid lahinguid Saksamaa ja Nõukogude Liidu vägede vahel. Nõukogude Liidu üheks rannakaitsepatareiks Saaremaal oli rannakaitsepatarei nr 315 ehk Stebeli patarei (Punaarmee kapteni Aleksandr Stebeli järgi).¹⁷³ Tänapäeval on säilinud komandopunktist patarei vaatlustorn, ning kaks maa-alust suurtükialust ja mitmesuguste hoonete varemed.¹⁷⁴ Arvatakse, et kuna Stebeli patarei on ehitatud soisesse

¹⁷¹Kõrgessaare valla koduleht. [WWW] <http://www.korgessaare.ee/?page=187> (13.05.2015)

¹⁷²Kultuurimälestiste riiklik register. [WWW]

<http://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=23487> (25.05.2015)

¹⁷³ Veldre, T. Stebeli patarei ümbrus saab lageraiega uue ilme. [WWW]

<http://www.saartehaal.ee/2014/03/15/stebeli-patarei-umbrus-saab-lageraiega-ue-ilme/> (13.05.2015)

¹⁷⁴ Stebeli rannakaitsepatarei. Saaremaa koduleht. [WWW]

http://www.saaremaa.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=371 (13.05.2015)

pinnasesse, siis püsisid ruumid maa all kuivana ainult tänu pidevalt töötavatele pumpadele. Pärast patarei hülgamist 1941. aasta oktoobris, valgusid ruumid kiiresti vett täis.¹⁷⁵

Joonis 4. Stebeli patarei komandopunkt¹⁷⁶

Stebeli patarei kui kultuuriväärtus/pärandkultuur

Stebeli patareist on säilinud vaid üksikud osad ning patarei on suures mahus vee all, muutes selle raskesti vaadeldavaks. Rannakaitsepatarei ainus terviklikult säilinud objekt on Stebeli patarei komandopunkt, mis välimuselt meenutab tuulikut (vt joonis 4). Kehvale seisukorrale lisaks on tegemist Nõukogude Liidu vastuolulise ideoloogiaga ning hetkeseisuga pole objekti võetud ei kultuurimälestiste ega pärandkultuuri nimekirja. Militaarobjekt pole ajalooliselt ega tehniliselt lahendustelt väljapaistev.¹⁷⁷

Stebeli patarei kui maastikuobjekt

Objekti juurde on võimalik pääseda autoga, kuid patarei mõned osad on maastikus raskesti juurdepääsetavad, sest on soise pinnase tõttu vee all. Patarei asukohta märgib mürsukestade

---

¹⁷⁵ Püüa, M. Torgu vald käib kahuriaugu pärast kohtunikuga kohut. [WWW]

<http://www.postimees.ee/1407607/torgu-vald-kaib-kahuriaugu-parast-kohtunikuga-kohut> (13.05.2015)

¹⁷⁶ Stebeli patarei. [WWW] <http://www.reisisell.ee/index.php/saaremaa-turism/350-stebeli-komandopunkt> (25.05.2015)

¹⁷⁷ Kirjavahetus Robert Treufeldtiga. (18.05.2015)

dekoreeritud betoonist obelisk.¹⁷⁸ Kompleksi erinevad osad asuvad maastikus erinevatel asukohtadel metsa ja võsastiku sees, mistõttu pole vähem säilinud militaarobjektid maastikus kergesti märgatavad.

Stebeli patarei kui turismihuvipunkt

Stebeli patarei ainus väärtus seisneb selle tuntuses meedias¹⁷⁹, sest käsitletavat objekti teatakse just läbi ajalehtede. 2010. aastal pumbati patarei komandopunkt veest tühjaks eesmärgiga välja selgitada, mis seal all on ning kas patareid õhati pärast kasutuse lõpetamist.¹⁸⁰ Kuna objekt on uuesti suures mahus vee all, siis on seda kirjeldatud ka kui vett täis auku soises maapinnas.¹⁸¹ Sellegipoolest, et näha pole justkui midagi ning patarei ideoloogia kuulub vastuolulisse Nõukogude Liidu aegsesse militaarpärandisse, on ta üheks tuntuimaks vaatamisväärsuseks Saaremaal.

Joonis 5. Stebeli patarei nn kuulus auk maa sees (Autor: Arne Roine)¹⁸²

¹⁷⁸ Puhka Eestis koduleht. [WWW] <https://www.puhkaeestis.ee/et/stebeli-rannakaitsepatarei> (13.05.2015)

¹⁷⁹ Kirjavahetus Robert Treufeldtiga. (18.05.2015)

¹⁸⁰ Stebeli patarei komandopunkt valgub taas vett äärs. [WWW]

<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/fotod-stebeli-patarei-komandopunkt-valgub-taas-vett-tais?id=33139265> (13.05.2015)

¹⁸¹ Veldre, T. Stebeli patarei ümbrus saab lageraiega uue ilme. [WWW]

<http://www.saartemaal.ee/2014/03/15/stebeli-patarei-umbrus-saab-lageraiega-ue-ilme/> (13.05.2015)

¹⁸² Stebeli patarei. [WWW] <http://nagi.ee/photos/kroks/820162/> (25.05.2015)

Plokštine raketibaas koos õppe- ning matkaradadega

Plokštine raketibaasi taustast

Leedus asuv Plokštine raketibaas oli Nõukogude Liidu maa-alune baas, mis ehitati inimtühja Plokštine metsa Plateliai järve lähisteel. Plokštine raketibaas toimis aastatel 1963-1978 lahinguvalmis tuumaraketide baasina¹⁸³ mahutades korraga kaheksat raketi lõhkepead.¹⁸⁴ Plokštine õpperada läbib suuremat ala ning sellel rajal on võimalik tutvuda kohaliku looduse, reljeefi ning maastikuga.

Plokštine raketibaas kui kultuuriväärtus/pärandkultuur

Kompleks on ehitatud maa alla ning üks hästi säilinud raketi šahtidest ulatub 27 m sügavusele maapinda. Pärast Leedu Vabariigi kehtestamist mõistis riik kiiresti baasi tähtsust ning kompleks päästeti tulevaste põlvkondade tarbeks.¹⁸⁵ See on üks paremini säilinud Nõukogude raketibaasidest Balti riikides ning osa Leedu militaarpärandist.

Joonis 6. Plokštine raketibaas Leedus¹⁸⁶

¹⁸³ Plokštine õppe- ja matkaraja brošüür. Kättesaadav: <http://www.zemaitijosnp.lt/files/uploaded/lc/plokstine-educational-walking-trail.pdf> (13.05.2015)

¹⁸⁴ Külma Sõja Muuseum. [WWW] <http://coldwarsites.net/country/lithuania/plokstine-missile-base-museum-of-cold-war/> (25.05.2015)

¹⁸⁵ Leedu vaatamisväärsuste koduleht. [WWW] <http://www.truelithuania.com/plokstine-soviet-nuclear-missile-base-302> (13.05.2015)

¹⁸⁶ Plokštine raketibaas. [WWW] <http://coldwarsites.net/country/lithuania/plokstine-missile-base-museum-of-cold-war/> (25.05.2015)

Plokštine raketibaas kui maastikuobjekt

Maapinnalt on raketibaasi vaevu märgata, sest asub suures mahus maa all. Raketibaaside sisse on ligipääs piiratud, kuid baaside juurde viivad kõvakattega teed. Matkarada on 3km pikkune ning teeb ringi ümber kompleksi, on kergesti juurdepääsetav ja siltidega märgistatud. Rada on varustatud parkimiskohtadega nii autodele kui ka jalgratastele.¹⁸⁷

Plokštine raketibaas kui turismihuvipunkt

2010. aastal avas punkrites ukсед maailma esimene Külma Sõja Muuseum¹⁸⁸, kus eksponeeritakse autentseid sõjamasinaid, ajastutruusid propaganda postereid, plaane ning korraldatakse ekskursioone raketibaasis. Tänapäeval ei tegutse raketibaas ainult eraldiseisva muuseumina vaid on ka osaks samanimelisel piirkonda läbival õppe- ja matkarajal. Raketibaas on säilinud kompleksina ning on turismihuvipunktiks eriti välismaiste küllastajatele. Suuremat ala käsitlev õpperada pakub lisandväärtustena kolme olulisemat väärtust: Pilelisi allikas, bioloogiliselt mitmekesine mets ja künklik maastik.

Aegna saare kaitserajatiste matkarajad

Aegna saare kaitserajatiste taustast

Aegna kaitserajatiste ja sellega seotud infrastruktuuri ulatuslike ehitustöödega alustati saarel 1914. aastal. Tööd jätkusid ka peale 1918. aastat, noore Eesti Vabariigi perioodil. Eesti okupeerimisega lõpetati ka Eesti ja Soome püüe katta Soome laht suurtükipatareidega Aegnal, Naissaarel, Mäkiluotol ja Kulvasaaril. 1941. aastal alustati kindlustuste täiendamist. Kuna Aegnat peeti strateegiliselt oluliseks Tallinna kaitse korraldamisel kestsid tööd pea isegi 1950. aastani.¹⁸⁹ Sellest ajast on Aegnal säilinud arvukalt kaitserajatisi ja nendega seotud objekte. Aegnal hakkas 1961. aastast toimima suvine laevaliin ning sellest ajast peale tuntakse saart eelkõige puhke- ja turismikohana. Laevale lubati küll ainult puhketuusiku ning Tallinna ja Harju rajooni sissekirjutise alusel. Kõigile huvilistele avati saar alles 1991. aastast, nõukogude piirivalve lahkus saarelt 1992. aastal.¹⁹⁰

---

¹⁸⁷ Plokštine õppe- ja matkaraja brošüür. Kättesaadav: <http://www.zemaitijosnp.lt/files/uploaded/lc/plokstine-educational-walking-trail.pdf>

¹⁸⁸ Külma Sõja Muuseum. [WWW] <http://coldwarsites.net/country/lithuania/plokstine-missile-base-museum-of-cold-war/> (10.05.2015)

¹⁸⁹ Kaufmann, J. E., Jurga. R.M. (2009). Fortress Europe: European Fortifications Of World War II. Da Capo Press, lk 358; 364.

¹⁹⁰ Eesti Saarte Kogu. [WWW] http://saared.ee/?page_id=175 (15.05.2015)

Aegna saare kaitserajatised kui kultuuriväärtused/pärandkultuuri objektid

Kõik saare kaitserajatised on võetud kultuurimälestistena riikliku kaitse alla, sest nad on seotud oluliste ajalooliste sündmustega ning mitmed neist on säilinud rahuldavas seisus.¹⁹¹

Aegna saare kaitserajatised kui maastikuobjektid

Kaitserajatised on maastikus kergesti leitavad, sest enamasti paiknevad nad matkaradade ääres ning on selgelt märgitud ka matkaradade kaardil. Rajad on omavahel seotud ning tagavad juurdepääsetavuse militaarobjektidele.

Aegna saare kaitserajatised kui turismihuvipunktid

Aegna saar pakub lisaks militaararhitektuurile ka loodusväärtusi: Aegna saare alad kuuluvad maastikukaitse alla. Saart ilmestavad vanad loodus- ja soometsad, luited, eriilmelised rannad ning suur taime- ja linnuliikide hulk. Saare lisandväärtuseks on mitu telkimis- ja lõkkeplatsi ning suplusrannad, mis kõik on omavahel ühendatud matkaradadega. Saarel on ka majutuskohad ning Tallinna sadamast viib saarele laev kolm korda päevas.¹⁹² Aegna saarel on toimiv ja pidevalt uuenev koduleht, kust leiab saare kohta kõikvõimalikku infot.

Joonis 7. Aegna saare rannakaitsepatarei nr 15 varemed (Autor: H. Küla)¹⁹³

¹⁹¹ Kultuurimälestiseks tunnistamine. (2002). – *Riigi Teataja*, 1997, 165, 936. Kättesaadav: <https://www.riigiteataja.ee/akt/25431> (05.05.2015)

¹⁹² Aegna saare koduleht. [WWW] <http://www.aegna.ee/> (15.05.2015)

¹⁹³ Aegna saare rannakaitsepatarei nr 15. [WWW] <http://pilt.delfi.ee/picture/16375547/> (25.05.2015)

Petseri Lõunalaagri matkarada Põlvamaal

Petseri Lõunalaagri taustast

Petseri Lõunalaagri ehitus algas 1926. aastal, sest oli vajadus luua Kagu-Eestisse piiri lähedale kaitseväge väljaõppekeskus. Lõunalaagris paiknes ca 25 sõjaväelise otstarbega hoonet (barakid, laod, ohvitseride elumajad, tall, voorikuur, kasiino, söögisaal jms). Lõunalaager oli Eesti Kaitseväge taktikaliste väljaõppuste üheks keskuseks ligi 15 aastat. Pärast Teist maailmasõda jäid laagri hooned Nõukogude sõjaväge kasutusse. Hiljem hooned lagunesid või põlesid hooletuse tõttu maha.¹⁹⁴

Petseri Lõunalaager kui kultuuriväärtus/pärandkultuur

Matkarada eksponeerib teadlikult pärandkultuuri (RMK rada). Petseri lõunalaager on terve ala ulatuses pärandkultuuri objektina arvesse võetud, sest piirkonnast on võimalik leida mitmete hoonete vundamendiposte ja kaevikuid, samuti põlispuid, keldreid ja Lõunalaagri paisjärve. Objekt kuulub pärandkultuuri tüübistikus eelmisest iseseisvusajast riiklikult tähtsate objektide hulka.

Joonis 8. Petseri lõunalaager (Autor: M. Simpson)¹⁹⁵

¹⁹⁴ Pärandkultuuri objektide register: Petseri lõunalaager. [WWW] http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?state=3;-294849174;est;eelisand;;&comp=objresult=parandobj&obj_id=627831923 (10.05.2015)

¹⁹⁵ Petseri Lõunalaager [WWW] <http://jammvek.blogspot.com/> (25.05.2015)

Petseri Lõunalaager kui maastikuobjekt

Lõunalaager on juurdepääsetav autoga, sest asub vahetult Matsuri-Sesniki tee ääres. Matkarada algab parklaga, kus on infotahvel, samuti on rajal 14 infopunkti, mis tutvustavad Petseri Lõunalaagri ajalugu.¹⁹⁶ Matkarada teeb 1,8 km ringi Lõunalaagri aladel. Paisjärve kaldal asub lõkkekoht.

Petseri Lõunalaager kui turismihuvipunkt

Petseri Lõunalaager on osa ka Laskevälja rattarajast, mis tutvustab piirkonna militaarset ajalugu ja teisi pärandkultuuri objekte.¹⁹⁷ Rohked infotahvlid aitavad hõlpsasti ette kujutada, millised linnakus Eesti Vabariigi kaitseväelased elasid.¹⁹⁸ Petseri Lõunalaager on välja toodud Eesti turismiportaalil Reisisell¹⁹⁹ ning Eesti matkaradasid ja üritusi kajastavas matkaportaalil Matkajuht²⁰⁰. Lõunalaagri matkaraja lisandväärtuseks on hooajaline seente-marjade korjamisvõimalus ning võimalus telkida ja lõket teha. Lõunalaager pole militaarpärandi ega matkarajana meedias laialdaselt tuntud, küll aga on selle eksponeerimiseks ning korraldamiseks teinud suure töö ära RMK, kelle kodulehel on objekt kergesti leitav.

---

¹⁹⁶ Lõunalaagri matkarada. [WWW] <http://loodusegakoos.ee/kuhuminna/puhkealad/rapina-varska-puhkeala/9398> (10.05.2015)

¹⁹⁷ Laskevälja rattarada. [WWW] <http://loodusegakoos.ee/kuhuminna/puhkealad/rapina-varska-puhkeala/laskevälja-rattarada-43-km> (10.05.2015)

¹⁹⁸ Pullerits, P. Rattal tagasi EVV aega. [WWW] <http://tarbija24.postimees.ee/1313066/rattal-tagasi-ew-aega> (12.05.2015)

¹⁹⁹ Reisisell: Petseri Lõunalaager. [WWW] <http://www.reisisell.ee/index.php/turismiobjektid-2/226-petseri-lounalaager> (13.05.2015)

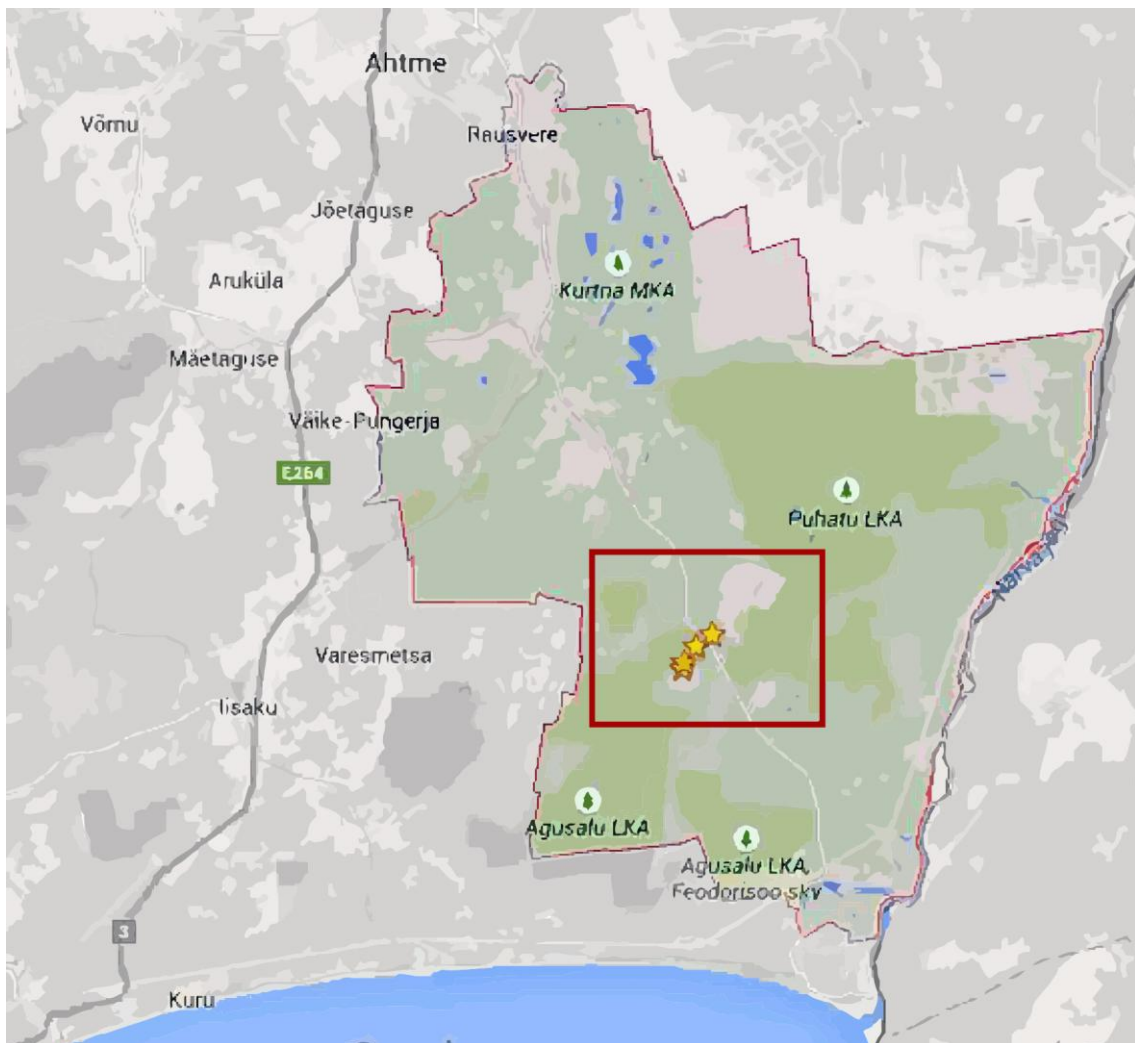
²⁰⁰ Matkajuht: Lõunalaagri matkarada. [WWW] <http://www.matkajuht.ee/et/1%C3%B5unalaagri-matkarada/> (13.05.2015)

Agusalu piirkonna maastiku kirjeldus

Asukoht ja tutvustus

Agusalu kuulipildujate kaponiirid on oma nimetuse saanud asukoha järgi. Nad paiknevad Agusalu küla lähistel, Illuka vallas, Ida-Virumaal.

Ida-Virumaa asub kirde-Eestis, Peipsi järvest põhjas ning külgneb ida pool Venemaa piiriga.

Joonis 9. Agusalu kaponiiride asukohad Illuka vallas (väljavõte Google Maps-ist)

Illuka vald asub maakonna kesk- ja kaguosas ulatudes Ahtme lähistelt Narva jõe ülemjooksuni. Kaponiirid asuvad valla kesk- ja põhjaosas kahepool valda läbivat riiklikku Jõhvi-Vasknarva maanteed.²⁰¹

²⁰¹ Illuka valla arengukava 2015-2018: Illuka valla tegevuskava. (2015). Illuka küla.

Agusalu kuulipildujakaponiirid asuvad Jõhvi-Vasknarva maantee ja Kasesookraavi ristist mööda kraavi äärt kirde ja edela suunal. Piirkonna lähiümbruses puuduvad talud ning uurimisala läbib piirkonna ainus maantee – Jõhvi-Vasknarva maantee. Jõhvi linn on loode suunas 32 km ja Vasknarva küla kagu suunas 18,8 km kaugusel käsitletavast piirkonnast. Kuremäe jääb 10,3 km kaugusele.

Kaponiiride asukohad on määratud järgnevate koordinaatidega:

1. Kaponiir nr 2: $X = 59.1133$, $Y = 27.60861$
2. Kaponiir nr 3: $X = 59.11583$, $Y = 27.61000$
3. Kaponiir nr 4: $X = 59.12167$, $Y = 27.61778$
4. Kaponiir nr 5: $X = 59.12583$, $Y = 27.62944$

Kaponiir nr 1 (nimetus Narva raskekuulipildujakaponiir nr 1) asub ajaloolistel põhjustel Narva jõe vasakul kaldal Riigikülas.²⁰² Teistsuguse kasutuse ja asukoha tõttu kaponiiri nr 1 käesolevas töös ei käsitleta.

Illuka vallas elab 1065 elanikku ning pindala suurus on 543,82 km². Külasid on vallas kokku 19 ning valla keskuseks on Illuka küla.²⁰³ Valla tõmbekeskuseks on aga Kuremäe asula

Kohalikud vaatamisväärsused hõlmavad näiteks Vasavere ja Kuningküla kääpaid, Kurtna mõisat koos pargiga, Kurtna järvistut, Illuka mõisahoonet koos pargiga, Illuka mõhnastikku, Edivere linnamäge, Kuremäe kloostrit, tamme, ohvriallikat ja kääpaid, Kivinõmme küla Kalevipoja hauaga, Boroni jõe ürgorgu ja Kõnnu dendraariumi.²⁰⁴

Illuka valla arengukava 2015-2018 on välja toodud tegurid, mis mõjutavad Ida-Virumaa arengut. Muuhulgas on seal välja toodud vaba aja teenuste ja turismi, sh siseturismi, osakaalu kasv, tervislike eluviiside ja puutumata looduse kasvav väärtustamine. Illuka vald toob turismi soodustavate väärtustena esile looduskeskkonna mitmekesisuse, looduskauni piirkonna, rikkaliku kultuuri- ja ajaloopärandi ning huvitava ja avastamata piirkonna maine. Turismi valdkonnas on eesmärgiks välja kujuneda kui hästituntud turismi- ja puhkuse sihtkoht. Vald on huvitatud maastikuradade rajamisest ja arendamise toetamisest.

---

²⁰² Salo, U. (2005). Eesti Kaitseväge valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalus 1939. aastal : magistr töö. Tartu Ülikool, Tartu, lk 194.

²⁰³ Illuka valla koduleht. [WWW] <http://www.illuka.ee/tutvustus> (09.04.2015)

²⁰⁴ Virumaa koduleht. [WWW] <http://www.virumaa.ee/omavalitsused/illuka/> (09.04.2015)

Looduskeskkond ja kaitseväärtused

Illuka vald on rikas oma maavarade poolest, millest peamised on liiv, kruus ja põlevkivi. Liiva kaevandatakse Pannjärve ja Rebase liivakarjäärist. Põlevkivi kaevandamise ja selle mõjuga on seotud kogu valla loodeosa (Estonia kaevandused). Samuti leidub vallas hulgaliselt turbavarusid, millest tulenevalt asuvad valla territooriumil Puhatu ja Kasesoo turbatootmisalad.²⁰⁵

Illuka valla keskosa on keeruka reljeefiga, seal asuvad Illuka mõhnastik ning Iisaku vallseljak, neist kagus asub Kuremägi (92 m) ja teisi kõrgendikke. Illuka mõhnastik on Eesti järvederohkemaid ning seal asub ka Eesti suurim järvestik - Kurtna järvestik.²⁰⁶

Suured metsamassiivid ja soolad paiknevad valla edela-, lõuna-, kesk- ja idaosas. Valla lõunaosas on madalamad alad, idas asub Puhatu soostik. Parimad põllumaad asuvad loodes, Illuka ja Kurtna küla ümbruses.

Illuka valla teeb unikaalseks just sealne loodus. Vallas asuvad Natura 2000 kaitsealad: Agusalu ja Puhatu linnu- ja looduskaitsealad. Agusalu kuulipildujakaponiirid asuvad kahe looduskaitseala vahelisel soisel alal, külgnedes kohe läänes ja lõunas Agusalu ja veidi eemal idas Puhatu looduskaitsealaga.

Puhatu looduskaitseala loodi juba 1967. aastal ning selle pindala on veidi üle 12 300 hektari.²⁰⁷ Kaitse alla jääb Puhatu soostik, mis on Eesti suurim. Selle edelaosa hõlmav kaitseala on eriline inimtegevusest vähe mõjustatud soolaamade ja sellega seotud metsakoosluste ning haruldaste liikide poolest.

Agusalu looduskaitseala (Agusalu LKA) loodi 1981. aastal puhvrina põlevkivipiirkonna ja Peipsi ranna puhkealade vahele.²⁰⁸ Tänapäevaks on ala pindala suurenenud tollaselt 7657 hektarilt rohkem kui 11 000 hektarini. Kaitseala laiub otse Alutaguse madaliku südames, piirnedes põhjas Jõhvi kõrgustikuga ja lõunas Peipsi järvega. Lääne poolde jääb Iisaku-Illuka vallseljak ning Ees- ja Taga-Varesmetsa lava. Põhjas paikneb Kuremäe otsamoreen.

---

²⁰⁵ Illuka valla arengukava 2015-2018: Illuka valla tegevuskava. (2015). Illuka küla.

²⁰⁶ Illuka valla koduleht. [WWW] <http://www.illuka.ee/tutvustus> (10.04.2015)

²⁰⁷ Puhatu looduskaitseala kaitse alla võtmine, kaitse-eeskirja ja välispiiri kirjelduse kinnitamine. (1999). – *Riigi Teataja* I, 8, 125.

²⁰⁸ Agusalu looduskaitseala kaitse-eeskiri. (2007). – *Riigi Teataja* I, 38, 272.

Agusalu soo muudavad omapäraseks kirde-edelasuunalised palumännikutega kõrged, kitsad liivseljandikud ehk kriivad, mis vahelduvad väikeste rabadega. Liivseljandikel kasvavatelt kuni 15 m kõrgustelt vanadelt määndidelt avaneb ümbritsevale mitmekülgsel maastikule lummas vaade.²⁰⁹ Lagedaid väikerabasad ümbritsevad siirdesoolised alad või märjad ubalehevillpea õõtsiksood.²¹⁰ Siin on hästi jälgitavad soo kõik arengustaadiumid alates madalsoost kuni rabani, kuid välja on kujunenud veel Agusalu soostiku laukad ja rabarinnak. Märkimisväärselt suur on ka metsakoosluste tüpoloogiline mitmekesisus.

Agusalu LKA puhul on tegemist ühe omanäolisema loodus- ja kultuurikeskkonnaga Eestis. Kaitseala keskse osa moodustab Agusalu soostik, mis paikneb Puhatu, Eesti suurima, soostiku edelaosas. Soostik on tekkinud Ürg-Peipsi järve luidetevaheliste järvealade ning osaliselt ka mineraalma soostumisel.²¹¹

Alutagusele loodud kaitseala eesmärgiks on sealsete iseloomulike inimtegevusest vähe mõjutatud soomassiivide ja nendega seotud metsakoosluste säilitamine, uurimine ja tutvustamine, samuti kaitsealuste liikide ning nende elupaikade kaitse tagamine. Looduskaitseala on Ramsari rahvusvahelise tähtsusega märgala.²¹²

Piirkonna head loomulikkus kaitset soodustab selle eraldatus ja asustuskaugus. Ala on väärtuslikuks elupaigaks kaitstavatele linnuliikidele ning mitmetele kaitstavatele või ohustatud taime-, sambla-, sambliku- ja seeneliikidele. Vanades metsades ja veekogu piirkonnas leidub ka sobivaid elupaiku nahkhiirtele.²¹³

Kaitstavatest linnuliikidest võib piirkonnas kohata kaljukotkast, soorätsi, musträhni, sookurget, merikotkast, rabapüüd, hallõgijat, mustsaba-viglet, väikekoovitajat, tutkast, rüüt, tetre, metsist ja palju teisi.

Kaitstavatest taimeliikidest võib piirkonnas näha väikest käöpõlle, käokeelt, kuradi-sõrmkäppa, harilikku porssi, balti sõrmkäppa, roomavat öövilget, harilikku käoraamatut, siberi võhumõõka ning palju teisi.

---

²⁰⁹ Viilma, K., Feršel, A-L. (2008). Agusalu „kõverad” maastikud Alutaguse rüpes. – *Eesti Loodus*, 8, lk 30.

²¹⁰ Agusalu looduskaitseala ning Kamarna ja Ongassaare metsise püsielupaikade (Agusalu linnu- ja loodusala) kaitsekorralduskava 2015-2024. (2015). Tallinn, lk 7

²¹¹ Ibid.

²¹² Agusalu looduskaitseala kaitse-eeskiri. (2007). – *Riigi Teataja* I, 38, 272.

²¹³ Agusalu looduskaitseala ning Kamarna ja Ongassaare metsise püsielupaikade (Agusalu linnu- ja loodusala) kaitsekorralduskava 2015-2024. (2015). Tallinn, lk 8.

Loomaliikidest võib piirkonnas kokku sattuda põdra, metskitse, metssea, karu, hundi, ilvese, rebase, mägra, kährikkoera, nugise, mingi ja nahkhiirtega. Samuti kohtab vooluveekogudel kopraid ja saarmaid.

Kaitse-eeskirjaga on reguleeritud tegevused, mida inimesed tohivad ja ei tohi piirkonnas teha. Inimestel on lubatud viibida ning korjata marju ja seeni kogu kaitsealal, välja arvatud kaitstavate ja häirimistundlike linnuliikide pesitsusajal kindlates vööndites. Telkida ja lõket teha võib õuemaal ning kaitseala valitseja loal ettevalmistatud ja tähistatud kohtades.²¹⁴

Agusalu looduskaitseala ning Kamarna ja Ongassaare metsise püsielupaikade (Agusalu linnu- ja loodusala) kaitsekorralduskava 2015-2024 dokumendis on välja toodud piirkonna tulevikuvision. Kaitsekava üheks eesmärgiks on piirkonda tutvustada ning sellest tulenevalt on oluline võimaldada inimestel piirkonda pääseda ning neid tuleb külastusrajatiste juurde suunata. Maastikuliselt kõige ilmekamad kriivad paiknevad soode sees, looduskaitseala lääneosas ning nendeni jõudmiseks tuleb läbida tallamiseõrnu kooslusi, seega täiendavate õppe- ja matkaradade loomine luitemaastikule ei ole lubatud. Soode kuivemates osades on soovituslik tallamiskoormus kuni 50 ning märjemas osas kuni 40 külastust vegetatsiooniperioodi jooksul.²¹⁵ Külastajate suunamiseks ja piiritlemiseks korraldatakse looduskaitse aladel matkasid. Agusalu piirkonnas korraldab matkasid Alutaguse matkaklubi, kes tulevikus kavandab huvilistele uut olulist matkamarsruuti. See on Agusalu idaosa tutvustav matk marsruudil Kellassaare – Tuusna – Samaljoti kriiva (kokku umbes 15 km).²¹⁶ Retk võimaldab tutvuda Agusalu kauni looduse ning põneva kultuuripärandiga. Matk saab alguse Kassisaare soo juures paiknevalt metsateelt ning kulgeb üle kriivade ja soolade jõudes välja Remniku-Agusalu teele. Lisaks loodusväärtuste ja maastiku tutvustamisele, jäävad rajale mitmed kultuuriväärtused, sh ka I Maailmasõjaaegsed õhatud kaitseehitised ehk Agusalu kuulipildujakaponiirid. Retk kulgeb enamasti piiranguvööndis ja hooldatavas sihtkaitsevööndis.²¹⁷

Ida-Virumaa looduslikku eripära ja mitmekesisust väärtustatakse ning piirkonnas leidub mitmeid erineva temaatikaga ja raskusastmega loodusradasid. RMK matkaradasid on kokku 8, kuid leidub ka teisi radasid. Illuka vallas on kaks RMK matkaradade piirkonda: Kurtna makarajad ja Poruni matkarada. Agusalu kaponiiride asukohale kõige lähemalt asub Agusalu

---

²¹⁴ Ibid. lk 11.

²¹⁵ Ibid. lk 61.

²¹⁶ Ibid.

²¹⁷ Ibid. lk 61.

LKA ratta- ja matkarada, mis paikneb mööda autoteed ca 14 km kaugusel Iisaku vallas. Kurtna matkarajad asuvad mööda autoteed ca 18,3 km kaugusel ning Poruni matkarada ca 24 km kaugusel.

Agusalu jalgratta-matkaraja eesmärk on tutvustada Agusalu LKA – üht omanäolisemat loodus- ja kultuurikeskkonda Eestis.²¹⁸ Rada kulgeb looduskaitseala lääneosas, on varustatud infotahvli ja väikeste õppetahvlitega ning on ühtlasi Agusalu kaponiiridele kõige lähemal asuv loodusrada.

Kultuuriajalugu

Alutaguse madalik on oma asendist tulenevalt olnud ajaloo vältel erinevate rahvaste kontaktpiirkonnaks.²¹⁹ Esimesi jälgi inimasustusest Virumaa idapoolses osas pärinevad juba mesoliitikumist. Vanimad asulad paiknesid Soome lahe, Narva jõe ning Peipsi kaldal.²²⁰ Alates varasest rauaajast võib rääkida Alutaguse rannikupiirkonna püasustusest ning keskmisest rauaajast alates Peipsi ranniku ja Kuremäe lähiste alade asustamisest.²²¹ Piirkonna asukad olid kuni noorema rauaajani ning põhiliselt ka keskajal puhtvadja (läänemeresoome hõim) rahvastik, kellega seotust on võimalik näha ka idapoolse kihelkonna nimetuses – Vaivara (nõnda nimetasid end vadjalased ise).²²²

11. sajandi paiku said alguse Agusalu läänepoolsed põliskülad, mille esimesteks asukateks olid lõunavadjalased. Siinne rahvastik säilitas sidemed Narva jõest ja Peipsi järvest ida pool elavate hõimudega, mille hulka asus 13.-14. sajand ka järkjärgult vene talupoegi.²²³

17.-18. sajandi paiku kujunes Alutaguse lõunaosas välja kakskeelne rahvastik (poluvertsikud), kes kõneles vigast eesti ja vene keelt.²²⁴ Veel 20. sajandi alguses elas Iisaku ümbruses rahvas, kes tunnistas luteri usku, kõneles eesti ja vene keelseid sõnu sisaldavat omapärast keelt ning nende aineiline kultuur ja kombed erinesid nii eestlaste kui venelaste omadest.²²⁵ Hoolimata

---

²¹⁸ Ibid. lk 64.

²¹⁹ Moora, A. (1964). Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn : Eesti riiklik kirjastus, lk 274.

²²⁰ Rüütel, I. (2013). Ida-Virumaa rahvakultuurist. II trükk. Rakvere – Tartu : PrintBest, lk 13.

²²¹ Ibid. lk 15.

²²² Ibid. lk 16,18.

²²³ Kuligina, I., Nurgamaa, A., Feršel, A-L. (2012). Retk Agusalu Looduskaitsealal. EcoPrint, lk 39.

²²⁴ Rüütel, I. (2013). Ida-Virumaa rahvakultuurist. II trükk. Rakvere – Tartu : PrintBest, lk 16.

²²⁵ Kuligina, I., Nurgamaa, A., Feršel, A-L. (2012). Retk Agusalu Looduskaitsealal. EcoPrint, lk 39.

pikaajalisest tugevast eesti ja vene kultuuri mõjust on säilinud kohaliku rahva kultuuris mitmeid vadja päritoluga sugemeid, eelkõige taluarhitektuuris ja rahvariietes.²²⁶

Agusalu soostiku, mis paikneb Alutaguse madaliku südames, asustus koondus piirkonna erinevate soosaarte peale. Tuusna, Saare, Jasniku ja Selkasaare soosaare talud kuulusid Illuka, Ohakvere ja Pagari mõisa alla.²²⁷ Kõik soosaared polnud püsivalt asustatud, kuid pakkusid kaitset vaenuvägede rünnaku korral. Soosaari ühendasid laudadest ja pakkudest teed, mis tihti olid teada vaid kohalikele.²²⁸ Sellised nähtamatud ühendused Alutaguse metsade ja soosaarte vahel võimaldasid vaenlase eest põgeneda kaugematele soosaartele. Läbipääsud Alutaguse soodes toimus mitte ainult sõjapao kontekstis, vaid ka lühimate liikumisteedena tööle jõudmiseks.²²⁹ Mitmed nendest teedest on talitee nimetuse all võetud ka pärandkultuuri nimekirja.

Tuusna küla, mis asub Illuka valla lõunaosas, taluelu kohta on teada nii palju:

„Tuusna eestikeelse küla kaheksa väikest, veerandi kuni poole adramaaga talu asusid hajataludena reas piki kriivat. Peeti põldu ja kasvatati lina, mida müüdi Narva linavabrikusse. Seetõttu oli küla ümbruses palju linaleoauke. Pere tarbeks peeti lehma, sigu ja lambaid. Lammaste lemmikmenüüs olid sooserval kasvavad ubalehed ja soopihlad. Naised teenisid lisa, korjates murakaid, pohli ja jõhvikaid, mida müüdi linnaelanikele. Talvel tehti metsa, kevadise suurveega parvetati palgid mööda kraave, kanaleid ja jõgesid Narva linna. Tuusna külast viisid teistele soosaartele jalgrajad, mis kohati kulgesid lattide ja teivastega tugevdatuna piki ubalehesoonikuid, kadudes osati pilliroo- ja tarnamätaste vahele. Talvel sõideti mööda Remniku külast algavat taliteed üle külmunud sooväljade. Kaupmehed vedasid seda mööda sisemaale kala, vilja ja majapidamistarvikuid. Lapsed käisid Agusalu vene küla kakskeelses koolis. Kui kool kaotati, läksid lapsed Imatu või Kuremäe internaatkooli. Tuusna külas asus mõisa ajal ihunuhtluse paik, nn. orjakiingas, kus veel 1950. aastal kasvas kõrge kask. Nüüd sirgub seal kaks pärnapuud. Viimased elanikud lahkusid Tuusna külast 1960. aastatel.”²³⁰

²²⁶ Rüütel, I. (2013). Ida-Virumaa rahvakultuurist. II trükk. Rakvere – Tartu : PrintBest, lk 16-17.

²²⁷ Viilma, K., Feršel, A-L. (2008). Agusalu „kõverad” maastikud Alutaguse rüpes. – *Eesti Loodus*, 8, lk 30.

²²⁸ Ida-Virumaa pärandkultuurist. (2010). / A. Bobrov, J. Holtsmann, H. Kaljurand, T. Kangur, E. Käiss, M. Leben, A. Molodov, T. Mägi, K. Oras, M. Paas, D. Torn, A. Väk. Narva, lk 64.

²²⁹ Rüütel, I. (2013). Ida-Virumaa rahvakultuurist. II trükk. Rakvere – Tartu : PrintBest, lk 160.

²³⁰ Viilma, K., Feršel, A-L. (2008). Agusalu „kõverad” maastikud Alutaguse rüpes. – *Eesti Loodus*, 8, lk 32.

Ühendustee, mida pärandkultuuri nimekirjas leiab nimetuse talitee all, Lavka metsavahikoha ja Tuusna küla vahel on maastikus endiselt leitavad. Agusalu soos paiknev taliteede võrgustik, mis ühendas läänepoolsemaid talumajapidamisi soosaartel asuvatega ning võimaldas liigelda Agusalu ning Jaamaküla suunal. Taliteed läbisid veel Kuivassaare, Agusalu ja Repna sood²³¹ ning on rabas samuti tähelepanelikul jälgimisel endiselt looduses nähtavad. Viimased elanikud lahkusid soosaartelt 1960. aastatel.²³²

Enamus kohakirjeldusi pärineb Ida-Virumaa kohamuistenditest, kus inimesed on pajatanud oma eluoludest ja paikadest. Rahvasuus on säilinud veel soode ja saarte omapäraseid nimesid, nagu Tökati saar, Tsorti kriiva, Garbaatia soo, ning lugusid kuidas üks või teine koht oma nime sai või mis ühes või teises kohas juhtunud on. Samoljotnaja kriiva on teatavasti oma ime saanud Teise maailmasõja ajal alla kukkunud lennuki järgi, Bandiidi kriiva seest olevat leitud maa sisse ehitatud onn²³³ ning Kamarna küla nime panid Agusalu venelased, kes öelnud, et seal metsas pole muud kui sääsed (vene k *komarõ*).²³⁴

Pärandkultuuriobjektidest leidub piirkonnas veel Dobrino kanal ja metsavahikoht, Kivinõmme, Kullamäe ja Lavka metsavahikohad, piirikivi, kvartalipost, mitmed taliteed ja kriivad. Agusalu looduskaitseala osaliseks ida- ja kirdepääriks on II maailmasõja ajal rajatud kitsarööpmeline väliraudtee, mille eesmärgiks oli varustada piki Narva jõge kulgevat rindejoont.²³⁵ Nimetatud väliraudtee ja Lavka metsavahikoht asuvad Agusalu kaponiiride lähiümbruses.

Militaarajalugu

Esimene kindlustatud liin rajati Sinimägede ümbrusesse, Ida-Virumaa põhja osasse, 1704. aastal Vene vägede poolt selleks, et olla kaitstud rootslaste võimaliku rünnaku puhul.

---

²³¹ Agusalu looduskaitseala ning Kamarna ja Ongassaare metsise püsielupaikade (Agusalu linnu- ja loodusala) kaitsekorralduskava 2015-2024. (2015). Tallinn, lk 57.

²³² Ida-Virumaa pärandkultuurist. (2010). / A. Bobrov, J. Holtsmann, H. Kaljurand, T. Kangur, E. Käiss, M. Leben, A. Molodov, T. Mägi, K. Oras, M. Paas, D. Torn, A. Väik. Narva. Kättesaadav: <http://www.rmk.ee/files/IdaViru-1.pdf> (12.04.2015)

²³³ Viilma, K., Feršel, A-L. (2008). Agusalu „köverad” maastikud Alutaguse rüpes. – *Eesti Loodus*, 8, lk 31.

²³⁴ Moora, A. (1964). Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn : Eesti riiklik kirjastus, lk 81.

²³⁵ Pärandkultuuri objektide register: väliraudtee. [WWW]

http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?state=7;294849174;est;eelisand;;&comp=objresult=parandobj&obj_id=2134240533 (12.05.2015)

Muldkindlustusliinist on seal tänapäevani säilinud pikki osasid ning neid kutsutakse Rootsi valliks ehk kantsiks.²³⁶

Meriküla – Narva-Jõesuu – Kurgola piirkonnas leidub veel Vene püsikindlustusi. Need kuulusid Peterburi merekaitse süsteemi ning olid ette nähtud rannasuurtükkide meeskondade ja laskemoona jaoks. Sinimägede ja Mustajõe vahel oli Peterburi maakaitse süsteemi püsi- ja välikindlustusi.²³⁷ Kindlustised ehitati välja aastatel 1916-1917 ning pidid kaitsma Narva lahte ja linna ning koos Kurgola poolsaare, Lavassaare ja teiste saartega (sh Lõuna-Ingeri rannikul) takistama vaenlase liikumist Peterburi suunas.²³⁸

Saksa vägede poolt ehitati samuti Narva kanti kindlustisi. Seda kaevikute ja traattõkete kujul 1918. aastal. Seoses esimese idapiiri kaitsekava koostamisega 1920. aastal taastasidki eestlased sakslaste poolt ehitatud 8 km pikkuse traataia, mis sai linnavõrgust elektrivoolu.²³⁹

Eesti idapiir oli märkimisväärselt tugev aastatel 1919-1921, mil Viru rindel hakati varasemalt süsteemsemalt välja ehitama tolle aja kohta küllaltki tugevat ja nõuetekohast välikindlustussüsteemi. Selle moodustasid suurtükipatareid ja raskekuulipilduja pesad.²⁴⁰

Pärast Tartu rahu sõlmimist 1920. aastal jäi enamik välikindlustisi Eesti aladele. Sama aasta märtsis koostati esimene idapiiri kaitsekava, mille kohaselt septembris algas vanade Vabadussõja-aegsete välikindlustiste korrastamine ning riigipiiri tähistamine traattõketegega.²⁴¹ Samuti rajati uusi positsioone Narva jõest läände. Samal aastal kavatseti ka tagalas Vaivarast Narva jõeni asuvad vanad Vene kindlusehitised maha lõhkuda, kuid teadmata põhjustel jäeti need tööd tegemata.²⁴²

Sõjalis-poliitiline olukord stabiliseerus ning kallaletungi oht nõrgenenud Venemaalt vähenes. Välikindlustiste eluiga oli lühike, nende korrashoidmine oleks nõudnud igal aastal palju

---

²³⁶ Piirkonna huviväärsused: Rootsi vall. Vaivara Sinimägede Muuseumi koduleht. [WWW] <http://muuseum.vaivaravald.ee/index.php?id=57> (21.03.2015)

²³⁷ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakapooniiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 4.

²³⁸ Treufeldt, R. (2013). Vana ja uus kindlustamissuuna vahetamisel. Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlustamine muutunud olukorras 1919-1923. – *Narva Muuseumi toimetised*, 14, lk 103.

²³⁹ Ibid. lk 110-111.

²⁴⁰ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakapooniiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 4

²⁴¹ Treufeldt, R. (2013). Vana ja uus kindlustamissuuna vahetamisel. Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlustamine muutunud olukorras 1919-1923. – *Narva Muuseumi toimetised*, 14, lk 110.

²⁴² Ibid.

vahendeid.²⁴³ Ulatuslik kaevikute ja tõkete süsteem ning laskesektorite metsa- ja hoonevabana hoidmine segas kohalikku majandustegevust. Sellest tulenevalt loobuti nende lahingukorras hoidmisest ning suured alad läksid talude alla ja põllumajanduskasutusse. Tööd idapiiril lõppesid 1922. aastal²⁴⁴ ning järgnes kümne aastane seisak piirikindlustamises.

1926-27. aastal koostati teine piirikindlustuskava, kuid selle teostamiseks ei eraldatud raha.²⁴⁵ Välja olevat ehitatud Eesti enda esimene raudbetoonpunker Jaanilinnast pikalt ida poole ulatuval Keldrimäel, mis oli mõeldud Narva-Jamburgi tee tule all hoidmiseks.²⁴⁶ Ehitis valmis alles 1931. aastal ning oli seega esimene märkimisväärne maismaapiiri ehitis pärast kümneaastast vaheaega.

1930. aastatel hakati teiste riikide eeskujul ka Eestis koostama piirile püsikindlustuste rajamise kava, kuid töödega tuli alustada sisuliselt tühjalt kohalt. Kolmas piirikindlustuskava valmis 1932. aastal ja see hõlmas nii Narva lõiku kui ka Kagu-Eesti piiri. Moodustati Piirikindlustustööde Juhatus ning selle juurde Tehniline Büroo. Tööde üldjuhatajaks sai pioneerväe inspektor kindralmajor Viktor Riiberg. Töodesse kaasati ka Teedeministeerium, mis võimaldas sel korral saada ka varasemast rohkem raha ja loa kasutada hädaabitöölisi.²⁴⁷ Narva jõe kaldale kavandati raudbetoonist punkriteliini ning selle kava kohaselt ehitatigi 1934. aastal Riigikülas valmis üks kuulipildujapunker.²⁴⁸

Idapiiri kaitse tugevdamist nähti ette kahel peamisel viisil – raudbetoonpunkrite liini rajamisega ning teede, sildade ja truupide purustustööde ettevalmistamisega taganemise puhuks. Hiljem lisandus sellele paiksete suurtükipoitsioonide ehitamine Narvas. Esmalt otsustati ehitada viis raudbetoonist kuulipildujakaponiiri, millest üks Tõrvajõe paremale kaldale suubumisel Narva jõkke (nimetus oli Narva raskekuulipildujakaponiir nr 1). Ülejäänud neli kaponiiri ehitati Agusalust loodesse Kassisaarde ja Kitsa soo serva Jõhvi –

---

²⁴³ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 4-5.

²⁴⁴ Treufeldt, R. (2010). Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919-1939. – *Narva Muuseumi toimetised*, 10, lk 185.

²⁴⁵ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 5.

²⁴⁶ Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 8, lk 44.

²⁴⁷ Treufeldt, R. (2010). Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919-1939. – *Narva Muuseumi toimetised*, 10, lk 186.

²⁴⁸ Ibid. lk 187.

Vasknarva tee äärde (nimetus Agusalu kaponiirid).²⁴⁹ Tee oli piirkonnas ainus, mis soode vahelt oleks vastase juhatanud otse Narva ruumis olevate Eesti põhijõudude selja taha.²⁵⁰

1935. aasta kevadel viidi läbi katsetused, mille käigus neid ehitisi tulistati nii rasketest kui ka kergetest suurtükkidest, kuulipildujatest ja isegi püssidest. Tekkinud mõrad ja pindmised kahjustused parandati ja ehitised maskeeriti, kuid rajatiste omadustega polnud kõrgem sõjaväe juhtkond rahul.²⁵¹ Alustati uuringuid tugevamate tarindite loomiseks ning projekteeriti uusi punkreid.²⁵² Lisaks kavandati vastase pealetungi aeglustamiseks sildade ja truupide õhkamist, puude teedele langetamist ning võsa läbipunumist okastraadiga, Ida-Virumaal kavandati ka alade soostumise kiirendamist jõgede üleujutamisega.²⁵³

Neljas kaitsekava koostati 1937. aastal ning selle järgi kulges kaitse peapositsioon piki Narva jõge, mille läänekaldale planeeriti uus kuulipildujapunkrite liin. Narva ja selle ümbruse kaitsmiseks hakati ehitama suurtükkide püsipositsioone. 1918. aasta lõpul olid sakslased maha jätnud hulgaliselt vanu Vene ja Prantsuse suurtükke, mida Eesti Vabadussõjas ulatuslikult ära kasutas. Pärast sõda arvati need reservi ning enamus müüdi 1937. aastal välismaale.²⁵⁴

1938. aastal tabas kindlustustöid ootamatu tagasilöökk, kui selgus, et kohapealne juht Nikolai Trankmann oli münud kindlustustööde plaane Nõukogude Liidule. Töödele määrati uus juht, kapten Eduard Mullart ning kõik plaanid tehti ümber, mis tekitas oluliselt raha ja ajalist kadu.²⁵⁵

Reetmisega seoses koostatigi 1939. aastal uus, ühtlasi viies piirikindlustuskava. Tehniliselt tuli kava ümbertegemine kaponiiride kasuks, sest muudeti nende paiknemist, mis muutis tulevälja paremini katvaks ning neid varjati maastikus paremini. Samuti muudeti nende tarindeid tugevamaks. Narva-Jõesuu-Narva lõigule kavandati ja hakati ehitama lisaks olemasolevale kahele veel juurde 18 kaponiiri ning Pljussa jõe suudmesse nn Piimaninale

---

²⁴⁹ Salo, U. (2005). Eesti Kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalus 1939. aastal : magistritöö. Tartu Ülikool, Tartu, lk 134.

²⁵⁰ Treufeldt, R. (2010). Laidoneri liin kui Narva tabalukk – *Tehnikamaailm*, 5, lk 60.

²⁵¹ Treufeldt, R. (2010). Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919-1939. – *Narva Muuseumi toimetised*, 10, lk 187-189.

²⁵² Ibid. lk 189.

²⁵³ Tarvel, E. (2004). Sõja ja rahu vahel I : Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. II trükk. Tallinn: S-Keskus, Eesti Rahvusarhiiv, lk 243.

²⁵⁴ Treufeldt, R. (2010). Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919-1939. – *Narva Muuseumi toimetised*, 10, lk 189.

²⁵⁵ Treufeldt, R. (2010). Laidoneri liin kui Narva tabalukk – *Tehnikamaailm*, 5, lk 62.

(praegu Narva veehoidla all) 6 kaponiiri. Veel 14 kaponiiri kavandati Gorodenka ja Peipsi järve vahele, Narva jõe ülemjooksule.²⁵⁶

1939. aasta suveks tulnuks kirdepiirile ehitada kokku 245 raudbetoonpunkrit.²⁵⁷ Tegelikult käisid tööd aeglaselt ja Narva-Jõesuu-Narva lõigul valmis augustis-septembris 10 kaponiiri. Ehitamine jäi pooleli, sest sarrusteras oli otsas ning alanud Teise maailmasõja tõttu polnud võimalik seda isegi piiri tagant juurde hankida.²⁵⁸

23. augustil 1939. aastal kirjutasid Nõukogude Liit ja Saksamaa alla Molotov-Ribbentrop paktile, mis tähendas Eesti jaoks sõjalise ohu tekkimist Nõukogude Liidu näol. Olgugi, et Eesti kavandatud kaitseliin koos kiiresti rajatavate väliskindlustistega oleks vähemalt sõja alguses olnud arvestatav tõke Punaarmee vastu,²⁵⁹ otsustas Eesti juhtkond sõjalist vastupanu mitte osutada. Sama aasta 28. septembril kirjutas Eesti Vabariik alla NSV Liidu sõjaväebaaside sissetoomise paktile ning novembrikuuks oli peatatud kõik ehitus- ja korrastustööd, millega piirikindlustamine oligi lõppenud.²⁶⁰

Eesti annekteerimisel Nõukogude Liitu 1940. aasta augustis hakati kaponiire ja teisi kindlustisi Punavägede poolt õhku laskma (sh Agusalu kaponiire). Purustustööde käigust pole praegu midagi teada. Arvatavasti oli Nõukogude Liidul vaja hävitada kõik, mis oli ette nähtud Nõukogude võimule vastupanu osutamiseks.²⁶¹

Kõikidest kaponiiridest on järele jäänud varemed, kuid vähemalt viiest on säilinud ka olulisi osi, sh Agusalu kaponiiridest. Mõned ehitistest on säilinud maa sees ja mõned on 1952-1956.a rajatud Narva veehoidla vee all.²⁶² Pärast õhkamist pole Agusalu kaponiiridega rohkem midagi tehtud ning varjendite varemed ja irdosad on maastikus endisel kohal.

---

²⁵⁶ Treufeldt, R. (2010). Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919-1939. – *Narva Muuseumi toimetised*, 10, lk 193.

²⁵⁷ Ibid. lk 194.

²⁵⁸ Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 9, lk 45.

²⁵⁹ Ibid. lk 43.

²⁶⁰ Treufeldt, R. (2010). Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919-1939. – *Narva Muuseumi toimetised*, 10, lk 195.

²⁶¹ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 6.

²⁶² Treufeldt, R. (2010). Laidoneri liin kui Narva tabalukk – *Tehnikamaailm*, 5, lk 63.

Agusalu kuulipildujakaponiirid

Agusalu kuulipildujate neli kaponiiri (kaitsekava kehtestamise ajal nr 2-5) asuvad Agusalust loodes, Kassisaare ja Kitsa soo serval, Jõhvi – Vasknarva tee ääres.²⁶³ Kaponiirid kavandati kolmanda piirikindlustamiskavaga 1932. aastal ning ehitati välja 1934. aasta detsembriks. Sama kaitsekava järgi ehitati välja ka üks ehitis (sel ajal nr 1) põhikaitselelinile, mis asus Narva linnast põhja pool, Tõrvajõe suudme paremal kaldal. See ehitis on samuti säilinud, kuid on oma ehituse, eesmärgi ja asukoha poolest teistest täiesti erinev.²⁶⁴ Sellest tulenevalt seda ehitist käsitletavate Agusalu kaponiiride kompleksi ei arvestata, kuid selguse mõttes on jäetud kaponiiride nummerdus ajaloolisele kujule.

Agusalu kaponiirid nr 2 ja nr 3 külgnevad Agusalu looduskaitsealaga 70-220 m kaugusel läänes, kaponiir nr 4 asub ca 50 m Agusalu looduskaitseala piirist põhja suunal sees pool. Kaponiir nr 5 asub põhja pool Jõhvi-Vasknarva maanteed, ca 500 m kaugusel ida suunal Agusalu looduskaitsealast. Puhatu looduskaitseala asub samuti põhja pool Jõhvi-Vasknarva maanteed ning asub kaponiirist nr 5 kagu suunal ca 1,0 km kaugusel.

Kaks Agusalu kergekuulipildujakaponiiri (nr 3 ja 4) olid kergemat tüüpi ning kaitsesid kuni 107-mm mürskude eest. Seinte ja lae paksus oli 60 cm, 1 m³ betooni peale oli sarrusterase kulu 85 kg. Kahe raskekuulipildujakaponiiri (nr 2 ja 5) seinad ja laed (paksus 1 ... 1,1 m, 100 ... 110 kg terast 1 m³ betooni kohta) pidid vastu pidama ka raskete 152-mm ning osaliselt ka 203-mm mürskude otsetabamusele. Ehitiste vastase poole suunatud esiseina kaitses üldiselt ka paks kivi- ja mullakiht, lagi oli võõbatud bituumeniga ning kaetud mulla ja mätastega.²⁶⁵

Raskekuulipildujakaponiiridel (vt joonis 3) oli esiosa varjatud ja kaetud, sest see oli suunatud vastase poole. See oli kavandatud kahe raskekuulipilduja, meeskonna ja laskemoona paigutamiseks. Põhiplaani oli ehitised ruutjas ja laskeavad asusid külgtahkudel, avad olid paigutatud üksteise suhtes nihkesse, vältimaks läbitulistamist. Ehitistel oli suletav ja nihkes sissepääsudega eeskoda, kuulipildujaruum oli kaheks jagamata.²⁶⁶

---

²⁶³ Salo, U. (2005). Eesti Kaitseväge valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalus 1939. aastal : magistritöö. Tartu Ülikool, Tartu, lk 134.

²⁶⁴ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 5.

²⁶⁵ Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 9, lk 46.

²⁶⁶ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 9.

Kergekuulipildujakaponiiridel (vt joonis 3) oli samuti vastase poole olev esiosa varjatud, kuid osaliselt katmata. Samuti kavandatud kahe kergekuulipilduja, meeskonna ja laskemoona paigutamiseks. Põhiplaanilt oli ehitised tagant ruutjas, kuid eest hulknurkne. Laskeavad asusid nurgatahkudel, mis olid paigutatud nurga alla, vältimaks läbitulistamist. Ehitise eeskoda oli suletav ja täisnurga all sissepääsudega, kuulipildujaruum oli samuti kaheks jagamata.²⁶⁷

Kaponiiride laskeavade vastasepoolsed põsed olid astmelised, selleks et vältida rikošette. Ehitiste ruumides puudus sisustus, kuid paigaldati ukSED, laskeavaluugid ning nende sulused. Kaponiiri nr 3 paigaldati ka kuulipilduja-aluseid, laskeavade liikuvaid lahingkatteid ja muud sellist. Ehitamise käigus arvestati ka hilisema ahjude ning sideliinide paigaldusega ning betooni valamise ajal jäeti konstruktsiooni sisse vastavad lõõrid ja avad.²⁶⁸

Külgmiste tulesektorite eest oli mets maha võetud, nii et üle lageda soo oli vastast võimalik kaugelt sihikule võtta. Kaponiiride eeliseks on see, et nad on raskesti avastatavad ja hävitatavad ning seega ka efektiivsed, kuid vajavad piiratud laskesektorite tõttu kaitset oma jalaväe poolt.²⁶⁹

Agusalu kaponiiridel on Eesti sõja- ja ehitusajaloos üks silmapaistev osa. Ainult Agusallu ehitatud kaponiirid olid tagala kaitseliini ehitised, ülejäänud kindlusliinide ehitised olid eel- või põhikaitseliinide omad. Eestis ei ole rohkem sama operatiivse otstarbega Eesti enda ehitisi ning seega on käsitletavad kaponiirid ka olulised Eesti sõjalis-strateegilise mõtte arenguloo näited.²⁷⁰

Agusalu kaponiirid on seotud Eesti ajaloo oluliste protsessidega – need on nii piirialade kindlustamise ühe etapi pea ainsad näited kui ka Nõukogude okupatsioonirežiimi algjärgu Eesti Vabariigi hävitamise ja kättemaksuaktsioonide näited.²⁷¹

---

²⁶⁷ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 9.

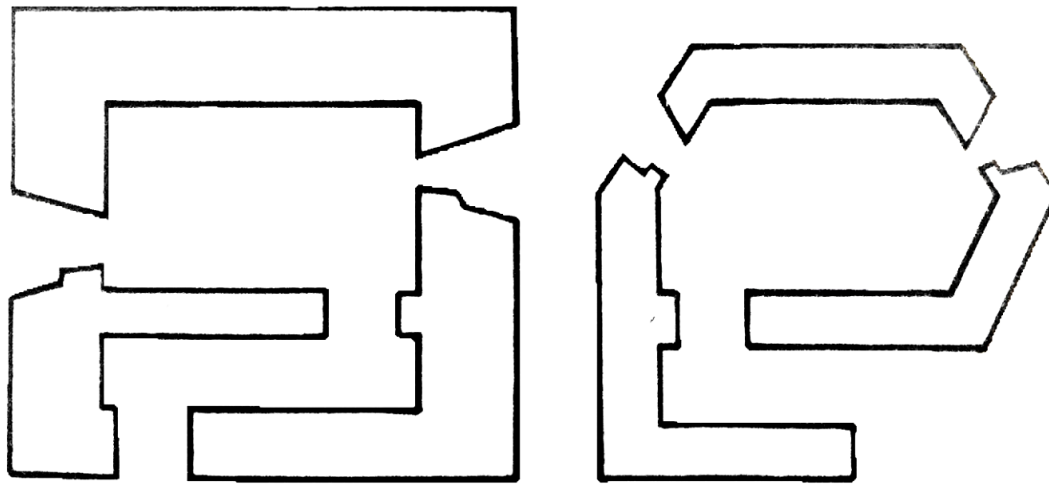
²⁶⁸ Ibid.

²⁶⁹ Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 9, lk 46.

²⁷⁰ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 12.

²⁷¹ Ibid.

Joonis 10. Kaponiiride põhiplaanide skeem: vasakul raskekuulipilduja-, paremal kergekuulipildujakaponiir²⁷²

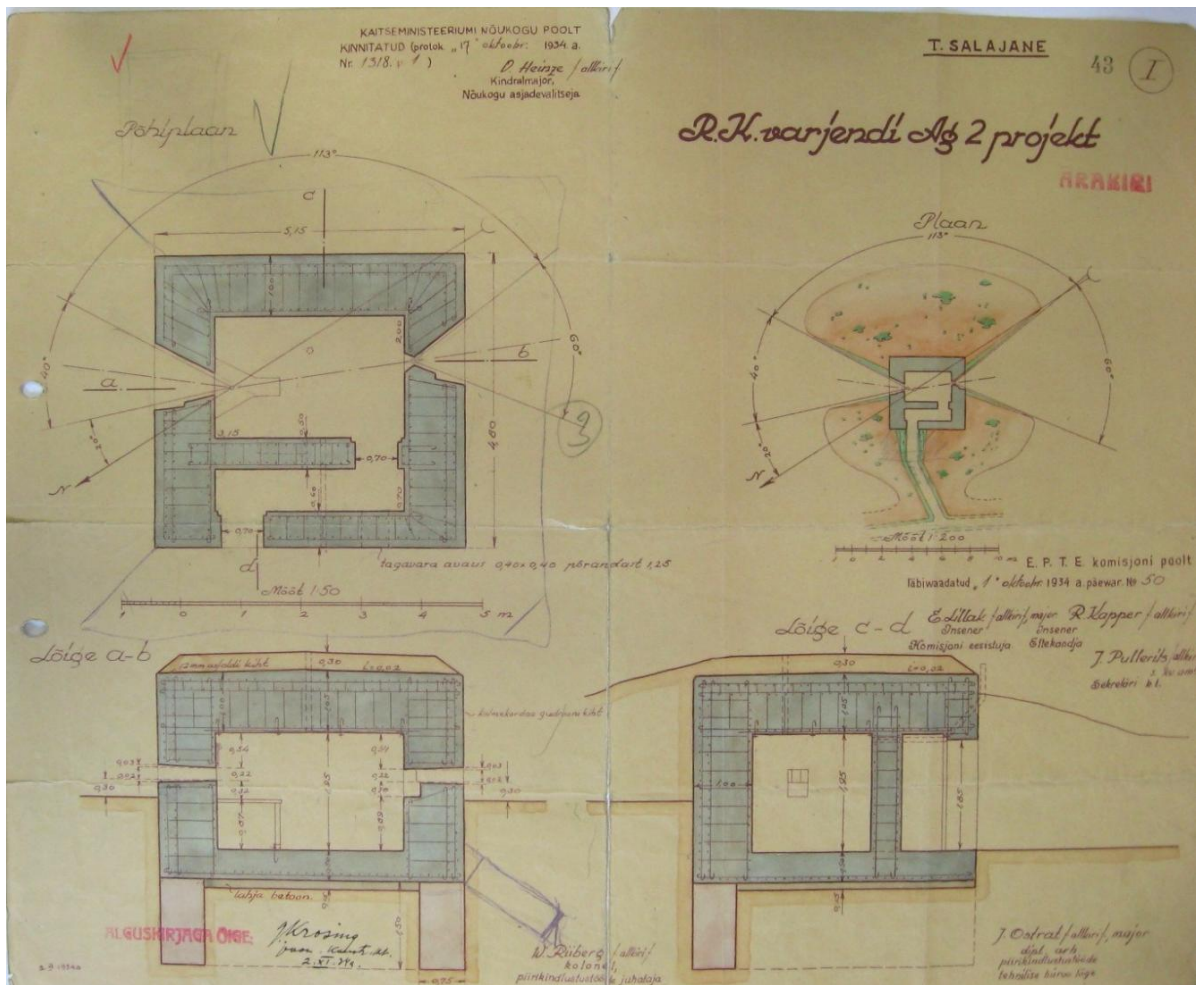
Agusalu kaponiirid on oma ehitustüübilt 1930. aastate lühiajalised aktiivvarjendid, mis on ajastu tüüpiliseks näiteks. Eestis on nad erandlikud oma kompleksuse poolest, sest sel ajal ehitati Eestisse veel ainult kaks sarnast üksikkaponiiri. Ehitustehnoloogiliselt on tegemist betoonist varjendiga, mis peab vastu pidama nii mürskude läbivale kui ka külgkillustavale jõule. Eriliseks teeb Agusalu kaponiirid samuti asjaolu, et ehitamisel peeti kinni betoonivalu tehnoloogiast olenemata äärmuslikest oludest.²⁷³

Kahe esimese kaitsekava järgi ehitati samuti raudbetoonehitisi, kuid nende rajamise inseneritehnilisi põhjendusi pole teada. Agusalu kaponiiride rajamiskäik ja arutelud on osaliselt arhiivimaterjalides säilinud ning nende sellisena tekke mõte on jälgitav. Need on ainsad ehitised, mis läbisid lahinglaskmise katsetused ja mille tulemusi võeti neljanda ja eriti viienda kaitsekava ehitiste edasise kavandamise käigus arvesse.²⁷⁴ Eestis ei ole teisi sellise projekteerimisloo ja katsetamisega ehitisi. Lisaks tuleb ka välja tuua, et ehitised on vähemalt osaliselt säilinud ning on seega olulise väärtusega ka kaitstesüsteemi terviklikkust silmas pidades. Sarnaseid kindlusehitiste kogumeid on Eestis vähe.

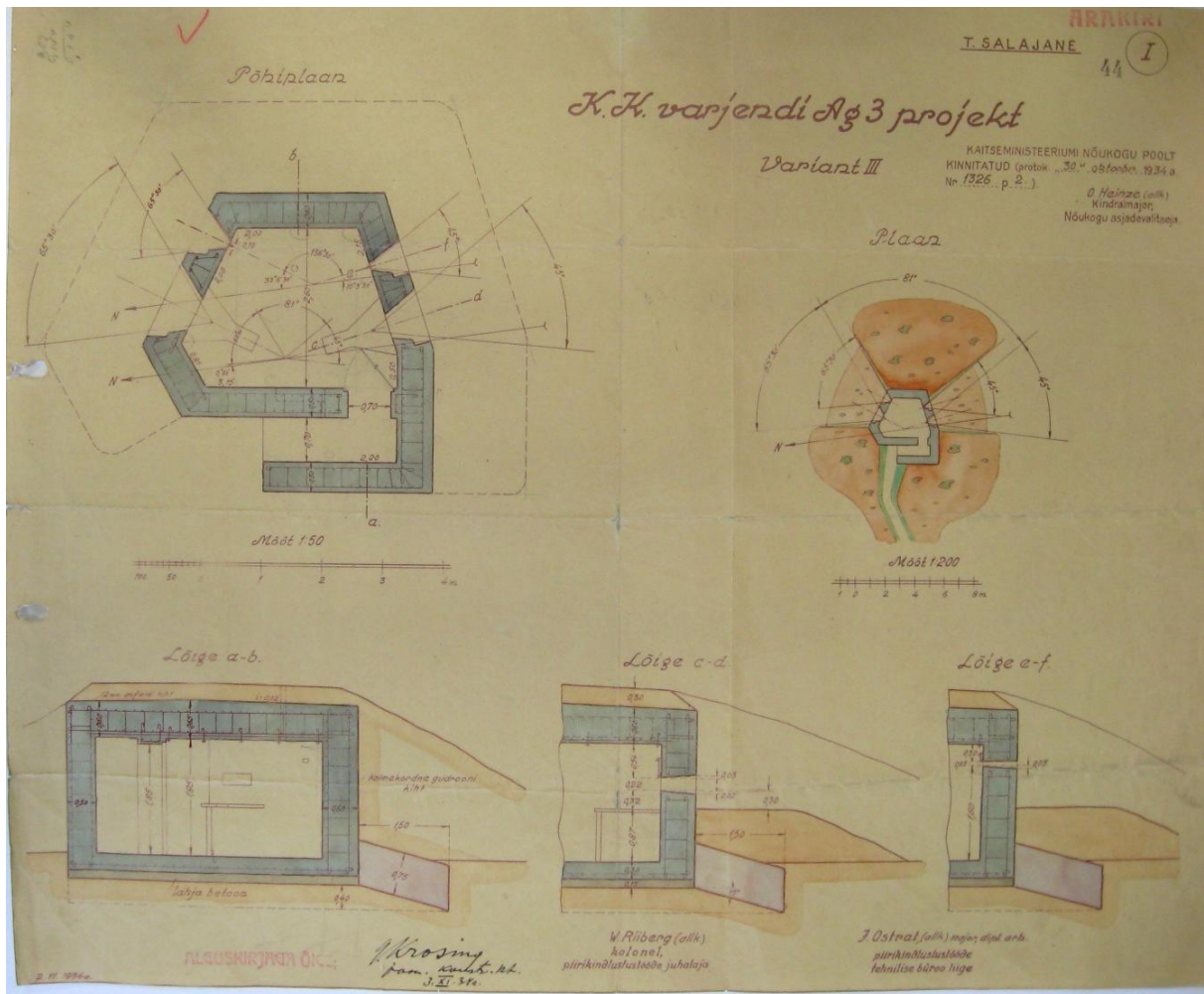
²⁷² Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 8, lk 44.

²⁷³ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 11.

²⁷⁴ Ibid. lk 12.

Joonis 11. Agusalu raskekuulipildujakaponiiri nr 2 projekt (Eesti Rahvusarhiiv: ERA.2322.1.1 lk 43)

Joonis 12. Agusalu kergekuulipildujakaponiiri nr 3 projekt (ERA.2322.1.1 lk 44)

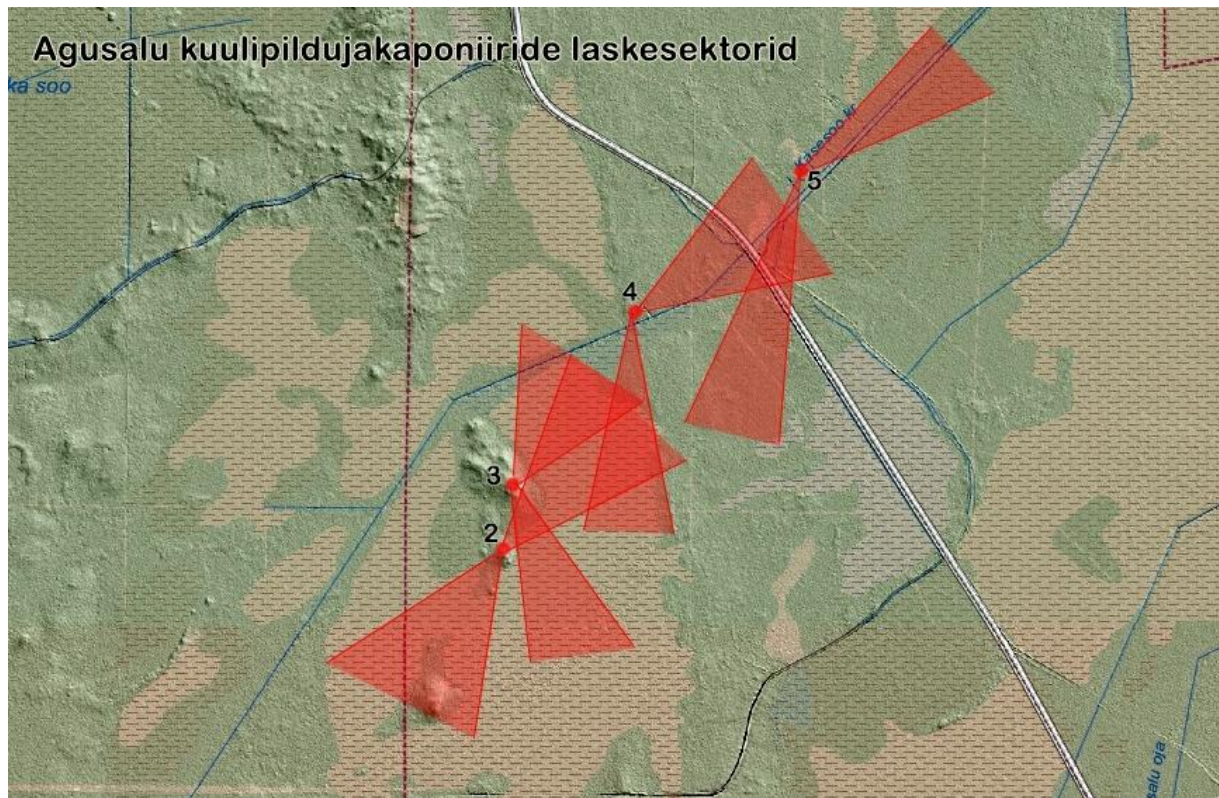
Kaponiiride kompleksi kuuluvad lisaks lähiümbruse rajatised (kaitse- ja ühenduskraavid, дренаaž) koos laskesektorite ja kaitseharvendikega.²⁷⁵ Kaponiire ja nende laskesektoreid ning kaitseharvendikke hõlmav ala on ca 2,0 km² suurune.

Agusalu kaponiirid on Eesti sõjalise insenerimõtte, pioneeriväe ja ehitustehnoloogia ajaloo arenguloo olulised näited. Kaponiiride kui tervikliku kaitseliini teadvustamine on oluline Eesti riigi ja tema kodanike eneseteadvusele ja –hinnangule.²⁷⁶ Sellest tulenevalt on Robert Treufeldt pakkunud välja 2008. aastal Agusalu kaponiiridele tehtud ekspertiishinnangus, et ala tulevaseks kasutuseks võiks rajada sinna matkaraja, mis kajastaks piirkonna mitmeid väärtusi, sh loodusobjekte, taimede kasvukohti, seente-marjade korjekohti.²⁷⁷

²⁷⁵ ERA.2322.1.1 lk 43-44, ERA.512.1.333 lk 153.

²⁷⁶ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 12-13.

²⁷⁷ Ibid. lk 11.

Joonis 13. Agusalu kuulipildujakapooniiride laskesektorid reljeefikaardil (aluseks Maa-ameti reljeefikaart, ERA.512.1.333 lk 153 ja näitusel „Kaks aega” eksponeeritud Robert Treufeldti skeem laskesektoritest)

Uurimistulemused

Maastikuanalüüs ja selle tulemused

Kaponiiride kirjeldused

Kaponiirid on koordinaatide järgi maastikus kergesti leitavad, sest neid ümbritsev maastik on lauge ning kaponiirid ise asuvad soost eristuvatel kõrgematel pinnavormidel (v.a kaponiir nr 4). Samuti on lõhkamissüvendid suured ja kergesti tuvastatavad ning soistel aladel olevatel kõrgematel pinnavormidel kasvavad süvendite ümber tihedad muust soometsast eristuvad kõrgemad puudegrupid. Kõige paremini on võimalik liikuda nendeni Jõhvi-Vasknarva maantee ja Kasesoo peakraavi ristist, liikudes mööda kraavi äärt vastavalt kirdesse või edelasse. Kaponiirid nr 2, 3 ja 4 jäävad ristist edelasse ja kaponiir nr 5 kirdesse. Juurdepääsetavus on iga kaponiiri puhul erinev. Kasesoo peakraavi ületamiseks on hetkeseisus umbes 280 m kaugusel maanteest, edela suunal, lai palkidest ajutine sild, mis viib Kassisaare soosaarele, millel asuvad kaponiirid nr 2 ja 3. Ehitatud sild on ajutine ja ehitatud metsamasinate kraavi ületamise eesmärgil.

Joonis 14. Agusalu kaponiiride asukoht (väljavõte Google Maps-ist)

Juurdepääsetavus on kaponiiride nr 2 ja 3 juurde hea, sest nad asuvad Kassisaare soosaarel, kus maapind on ümbritsevatest soodest kõrgemal. Jõhvi-Vasknarva maanteest on kaponiir nr 2 ca 2,0 km ja kaponiir nr 3 ca 1,7 km kaugusel.

Kaponiir nr 2 on kõige lõunapoolsem ning asub maanteest kõige kaugemal, ca 2 km kaugusel. Raskekuulipildujakaponiiri õhkamissüvend on ca 12 m läbimõõduga ning teistega võrreldes kõige sügavam, ca 3 m. Kaponiiri läänepoolses osas on hästi säilinud üks nurk, ülejäänud küljed on kattunud pinnasega. Irdosasid võib leida kuni 15 m ulatuses suurte tükkidena. Süvendisse on langenud puutüvesid ning pinnavee tõttu on põhja tekkinud lomp. Kaponiiri asukohas on mets tihedakasvulisem ümbritsevast ning see tõttu pole süvend eemalt kergesti märgatav (vt joonis 15). Säilinud konstruktsiooni osade tõttu on aga kaponiiri originaalkuju maastikus hästi ette kujutatav. Välitöödel jäädvustatud pildid on esitatud lisades (lisa 3).

Joonis 15. Kaponiir nr 2 lõhkamissüvend maastikus (vaade lõunast).

Kaponiir nr 3 on kergekuulipildujakaponiir ning asub kaponiir nr 2 lõhkamissüvendist ca 270 m kaugusel põhja pool. Süvend on teistega võrreldes kõige suurem, ca 15 m läbimõõduga ning ca 2 m sügav, põhjas veelomp. Irdoesid leidub nii suurte kui ka väikeste tükkidena 10-20 m kaugusel. Võrreldes teistega on lõhatud tükke rohkem ning nad on kergesti ära tuntavad neist välja turrivate metallsarruste tõttu. Lõhkamissüvend on metsas hõreda kasvutiheduse ja oma suuruse tõttu kaugelt märgatav. Kaponiiri originaalkuju on ümbritsevas keskkonnas raskesti ette kujutatav, kuid ehitist ümbritsenud kaitse- ja drenaažikraavid on hästi säilinud ja kergesti märgatav. Välitöödel jäädvustatud pildid on esitatud lisades (lisa 4).

Joonis 16. Kaponiir nr 3 lõhkamissüvend maastikus (vaade põhjast).

Kergekuulipildujakaponiir nr 4 asub käsitletava ala keskosas ca 0,5 km kaugusel Jõhvi-Vasknarva maanteest. See on ainus kaponiir, mis asub Agusalu looduskaitsealal. Juurdepääsetavus on maantee poolt mööda kraavi äärt tulles hea, kuid kaponiiride nr 2 ja nr 3 juurest tulles raskendatud, sest kraavi ületamiseks puudub sild. Kaponiir nr 4 lõhkamissüvend on läbimõõdult ca 12 m laiune, kuid sügavust polnud võimalik määrata, sest süvend oli kogu ulatuses täitunud veega. Süvendi ümber kasvavad tihedalt suured puud ning kaponiir on külgedelt kaetud pinnasega, mis tõttu on maastikust süvend raskesti märgatav. Irdoesid

leidub väikeste tükkidena kuni 20 m kaugusel. Kaponiiri originaalkuju on raskesti ettekujutatav. Välitöödel jäädvustatud pildid on esitatud lisades (lisa 5).

Joonis 17. Kaponiir nr 4 lõhkamissüvend maastikus (vaade läänest).

Raskekuulipildujakaponiir nr 5 asub ainsana Jõhvi-Vasknarva maanteest põhja pool ca 0,4 km kaugusel. Kaponiiri juurde pääsemine on hõlbus mööda kraavi ääres kulgevat killustikkattega teed, mis viib Kasesoo turbaväljale. Nimetatud tee on autodele küll läbitav, aga juurdepääs on tõkestatud metallväravaga. Kaponiiri juurde minemiseks tuleb ületada lai kraav, kuid selleks puudub sild. Samuti ümbritseb ehitist madalsoomets, mis on kohati üsna raskesti läbitav. Kaponiir on kõige paremini säilinud ning õhkamissüvend maapinnas praktiliselt puudub. Ehitis on rohkem kokku kukkunud kui laiali paisatud ning suured sein- ja laetükid on lähestikku koos. Läbimõõt on ca 10 m ja ta asub ümbritsevast maapinnast kõrgemal. Laiali paisatud irdosaid on mõne meetri kaugusel vaid mõned. Kaponiiri peal ja ümber kasvab tihe okaspuuenamusega puudesalu, mistõttu ehitis on ümbritsevas kiduras kaasikus maastikus

kaugelt märgatav. Kaponiiri algupärast ust, mis dokumenteeriti 2008. aastal²⁷⁸, kaponiiri juures enam pole. Välitöödel jäädvustatud pildid on esitatud lisades (lisa 6).

Kolm kaponiiri neljast on praktiliselt täielikult hävinenud ning nende ette kujutamine maastikus on ilma abivahenditeta raskendatud. Seevastu lõhkesüvendid on maastikus tugevasti eristuvad ning koos laiali paisatud kaponiiride irdosadega räägivad oma loo.

Joonis 18. Kaponiir nr 5 lõhkamissüvend/varemed maastikus (vaade idast).

---

²⁷⁸ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn.

Reljeefi ja taimestiku kirjeldus

Kaponiirid nr 2 ja nr 3 asuvad Kassisaare soosaarel ümbritsevast maastikust kõrgemal pinnavormil. Metsas on mugav liikuda, sest puhmarinne praktiliselt puudub. Soosaare reljeef on vahelduvate tõusude ja langudega, maapinna langus on kuni 6 m. Soosaart ümbritseb kahest küljest Kassisaare soo, põhjast külgneb saar lehtmetsaalade ja Kasesoo kraaviga ning läänest soostuva lehtmetsa alaga.

Kaponiir nr 2 lõhkamissüvendi ümber kasvab tihe puistu, enamasti kuused, kuid ka kased. Ka ümbritsevas metsas on valdavaks puuliigiks harilik kuusk ja arukask. Metsa tüüp on laanemets, kasvukohatüüp jänesekapsakuusik.

Kaponiir nr 3 asub samuti laanemetsas, kasvukohatüübilt jänesekapsakuusikus. Lõhkamissüvendi ümbruse puistu on hõredam kui kaponiir nr 2 juures. Kaponiir nr 3 juures on eristuvad reljeefis selgesti endised dreanaaži- ja kaitsekraavid.

Kaponiirid nr 2 ja nr 3 jänesekapsakuusikus, mis on kasutuskooormust arvestades suhteliselt tallamiseõrn. Piirkülastusnorm on 3 inimest hektari kohta.²⁷⁹ Seetõttu on vajalik mistahes avalikkusele suunatud tegevuste planeerimisel neis kohtades organiseerida juurdepääsud nii, et ei kahjustataks pinnast ja taimestikku.

Rohttaimedest oli võimalik määrata kaponiiride nr 2 ja 3 juures sinilille, jänesekapsast, kolmissõnajalga, võsaülalt ja sõrmtarna.

Kaponiir nr 4 lõhkamissüvend on ümbritsetud tiheda puistuga, millest enamusepuuliigiks on harilik kuusk. Kaponiiri ümbritsevas puistus on suure osakaaluga sookased, leidub ka harilikku haaba ja üksikpuudena teisigi metsapuuliike. Kaponiiri lõunaküljest kulgeb 2-2,5m laiune Kasesoo kraav. Kaponiir asub lauge reljeefiga maapinnal. Kaponiir nr 4 lääne poole jäävad soometsa ja soo alad, ülejäänud kolmest küljest on rajatis ümbritsetud lehtpuu metsaga.

Kaponiiri nr 5 varemed on samuti ümbritsetud tiheda puistuga, millest enamuse moodustavad ca 70-100 aasta vanused kuused ja pisut nooremad arukased. Kaponiiri ümber asuvad alad on kase enamusega puistud. Ümbritseva maastiku reljeef on lauge. Kaponiirist kagu suunas kulgeb Kasesoo kraav, mis on 2-2,5m lai. Kraavist hargnevad täisnurga all kaks väiksemat

---

²⁷⁹ Margus. M. (1988). Eesti metsamajanduse ja looduskaitse teadusliku uurimise instituudi evitusetpanekud: Eesti NSV metsatüüpide tallamiskindlus. Tallinn : ENSV Riikliku Agrotööstuskomitee Info- ja Juurutusvalitsus, lk 78.

kraavi, mis külgnevad kaponiiriga vastavalt kirdest ja edelast. Kaponiiri ümbritseb kõigist külgedest lehtpuumets.

Kaponiirid nr 4 ja nr 5 asuvad perioodiliselt liigniiske mullaga alal, mis tõttu on ligipääs nende juurde perioodiliselt raskendatud. Mõlemad kaponiirid asuvad soovikumetsas, kasvukohatüübilt angervaksakaasikus. Tegemist on keskmise tallamiseõrnusega kasvukohatüübiga, mille piirkülastusnorm on kuni 6 inimest hektari kohta.²⁸⁰ Alusmets on hõre kuni keskmise tihedusega, puhmarinne puudub.

Kaponiiride nr 4 ja 5 juures oli võimalik määrata rohttaimedest võsaülane, tarnad, metskastik ja sõnajalg.

Uurimisalast umbes poole puhul on tegemist soo või soostuva alaga, millest suurem osa jääb ala lääne ja lõuna ossa, valdavalt kaponiiride nr 2 ja nr 3 lähedusse.

Teed

Jõhvi-Vasknarva maantee juurest viib edela suunal kaponiiride nr 2, nr 3 ja nr 4 juurde pinnase rada, mis on arvatavasti metsatööde läbiviimiseks rajatud. Kasesoo kraavi on võimalik ületada ajutise silla abil, mis metsatöödest maha on jäänud. Kasesoo kraavi idapoolne külg on puudest puhastatud ning endiselt on nähtavad metsatöödest tekkinud rajad.

Kaponiiride nr 2 ja 3 läänepoolsest läheb mööda metsarajake, mis ühendab osaliselt põhjas asuvat Lavka metsavahi talu Kassisoosaarega ning lõuna suunal läbib Selkassaart ja ulatub peaaegu Tuusna taluni. Metsateest idasse kuni 100 m kaugusele jäävad kaponiirid nr 2 ja 3.

Metsarada on osa ajaloolisest teedesüsteemist, ühendades Lavka metsavahi talu, Kassisoosaart, Selkassaart ning Tuusna talu. Kõnesolev tee oli teedesüsteemi osa, mis ühendas soosaari ka teiste läänepoolsete soosaartega. Metsarajad on nähtavad juba verstakaardil (vt lisa 3).

Kaponiiri nr 4 juurde ei vii looduses ükski rada ega tee, kuid selleni liikumiseks otse Jõhvi-Vasknarva maanteelt ei pea ületama kraavi.

---

²⁸⁰ Margus, M. (1988). Eesti metsamajanduse ja looduskaitse teadusliku uurimise instituudi evitusetpanekud: Eesti NSV metsatüüpide tallamiskindlus. Tallinn : ENSV Riikliku Agrotööstuskomitee Info- ja Juurutusvalitsus, lk 78.

Kaponiir nr 5 suunas viib killustikkattega Kasesoo turbatootmisvälja teenindustee. Tee on autoliikluseks väravaga suletud/tõkestatud. Teisel pool kraavi puuduvad teed, mis viiksid kaponiiri juurde.

Uurimisala läbivad mitmed kvartalisihid nii kõigi põhiilmakaarte suunal kui ka kagu-loode suunal paralleelselt Jõhvi-Vasknarva maanteega. Kaponiiride nr 2 ja nr 3 vahelt jookseb *ca* 150 m kaugusel ida-lääne suunaline kvartalisiht. Kaponiirist nr 4 *ca* 250 m kaugusel ida pool on kaks kvartalisihti, üks põhi-lõuna ja teine kagu-loode suunaga. Kaponiir nr 5 vähem kui 100 m kaugusel idas ja läänes on kvartalisihid, üks põhja-lõuna, teine kagu-loode suunaline. Samuti on Lavka metsavahikoha juures kaks ristuvat kvartalisihti, millest põhja-lõuna suunaline siht ühendab metsavahikoha teed Kassisaare soosaare metsarajakesega. Kvartalisihte saab kasutada maastikus erinevate trajektooridega liikumisradade rajamarsruutide valikul.

Kohalikud muud pärandkultuuri objektid

Uurimisalal asuvad lisaks Agusalu kaponiiridele kaks pärandkultuuri objekti: II Maailmasõja aegne väliraudtee ja Lavka metsavahikoht.

II Maailmasõja ajal rajatud kitsarööpmeline väliraudtee koht jookseb enamuses paralleelselt Jõhvi-Vasknarva maanteega. Objekt on pärandkultuuri tüübilt raudteerajatis. Objekti katab tihe puistu ning maastikul on säilinud sellest märke, kuid objekti seisund ei võimalda määrata üheselt selle tüüpi. Objekti ulatus on koos hargneva raudteega *ca* 7,2 km. Raudtee asub kaponiiridest samadel kaugustel, mis Jõhvi-Vasknarva maantee: kaponiiridest nr 2 ja nr 3 ida suunal vastavalt 1,7 km ja 2,0 km, kaponiirist nr 4 ida suunal 0,5 km ning kaponiirist nr 5 lääne suunal 0,4 km.

Lavka metsavahikoht asub kaponiiridest nr 2 ja nr 3 põhjas *ca* 1,3 km kaugusel ning kaponiiridest nr 4 ja nr 5 lääne suunal, vastavalt *ca* 1,0 km ja *ca* 1,4 km kaugusel. Kassisoosaarelt viib metsarada Lavka metsavahikoha suunal, kuid *ca* 450 m enne selleni jõudmist muutub rada kvartalisihiks. Metsavahikohale viib ka sõidutee Jõhvi-Vasknarva maanteelt.

Lavka metsavahikoht on pärandkultuuri tüübilt vahtkondade kordon. Metsavahikoht on tänaseks hävinenud ning selle asukohal on lehisehekk.²⁸¹

Kaardianalüüs ja selle tulemused

Kaponiirid nr 2 ja 3 paiknevad üksteise suhtes kõige lähemal ning ilmakaartest kõige rohkem lõuna pool. Mõlemad asuvad samal lähiaadressil, Agusalu looduskaitseala 18, katastriüksus tunnusega 22901:005:0153. Maa-alal on kaks sihtotstarvet: maatulundusmaa (75%) ja kaitsealune maa (25%). Ala pindala on 51,56 ha, millest vastavalt 31,55 ha metsamaa ja 20,01 ha muu maa. Maaomanik on riik. Maa-alal asuv Kassisoo saar kuulub III kaitsealuse liigi tedre (*Tetrao tetrix*) elupaikade hulka, kuid pole osa Agusalu looduskaitsealast.

Kaponiir nr 4 asub käsitletava piirkonna keskosas, suurimal katastriüksusel, mille tunnus on 22901:005:0150 ja lähiaadress Permisküla metskond 17. Maa-ala on 100% maatulundusmaa, pindala 645,90 ha, millest 310,90 ha on metsamaa, 335,00 ha muu maa, sh 2,00 ha veelune maa. Kaponiir nr 4 on ainus objektidest, mis asub Agusalu looduskaitse alal. Maaomanik on riik.

Kaponiir nr 5 on kõige põhjapoolsem asudes lähiaadressil Marja, katastriüksusel tunnusega 22901:005:0095. Maa-ala sihtotstarve on 100% maatulundusmaa, pindala on 3,78 ha, millest 3,77 ha metsamaa ja 0,01 ha muu maa ehk antud juhul veelune maa. Kaponiir nr 5 on ainus, mis Maa-ameti geoportaali kaardirakenduses pärandkultuuri objektina ära on märgitud (nimega Agusalu kuulipildujakaponiir). Maa-ala on eravaldues.

Uurimisala läbib Jõhvi-Vasknarva maantee, millest tulenevalt kehtivad maantee teekaitsevööndi (piiranguvöönd 50 m) ja liinirajatise kaitsevööndi (piiranguvöönd 2 m) kitsendused. Piiranguid tekib ka seoses Agusalu looduskaitsealaga, millel asub kaponiir nr 4 ja Lavka metsavahikoht. Looduskaitsealal kavandatavad tegevused peavad lähtuma kehtivast kaitsekorralduskavast ning vajadusel tuleb kooskõlastada Keskkonnaametiga.

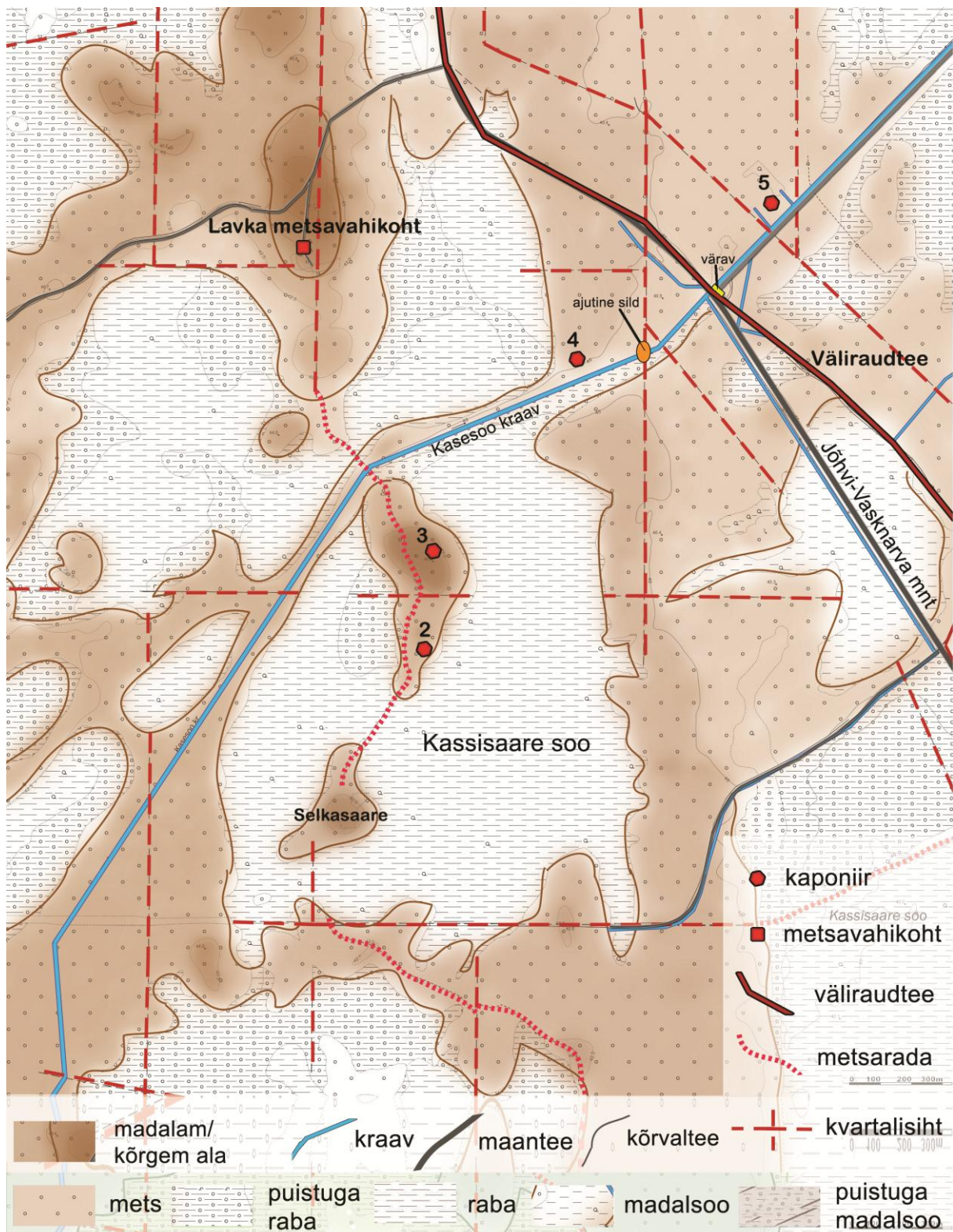
Lavka metsavahikohta on kõige varasemalt kujutatud juba Tsaarivenemaa verstakaardil (1897-1903) (lisa 7). Samuti oli metsavahikoht alles veel Eesti topograafilistel kaartidel aastatel 1929 ning 1935 (lisa 8). Ka Nõukogude Liidu 1966. aasta topograafilisel kaardil on objektist jälgi (lisa 9). Lavka metsavahikoha hooned on tänaseks hävinenud.

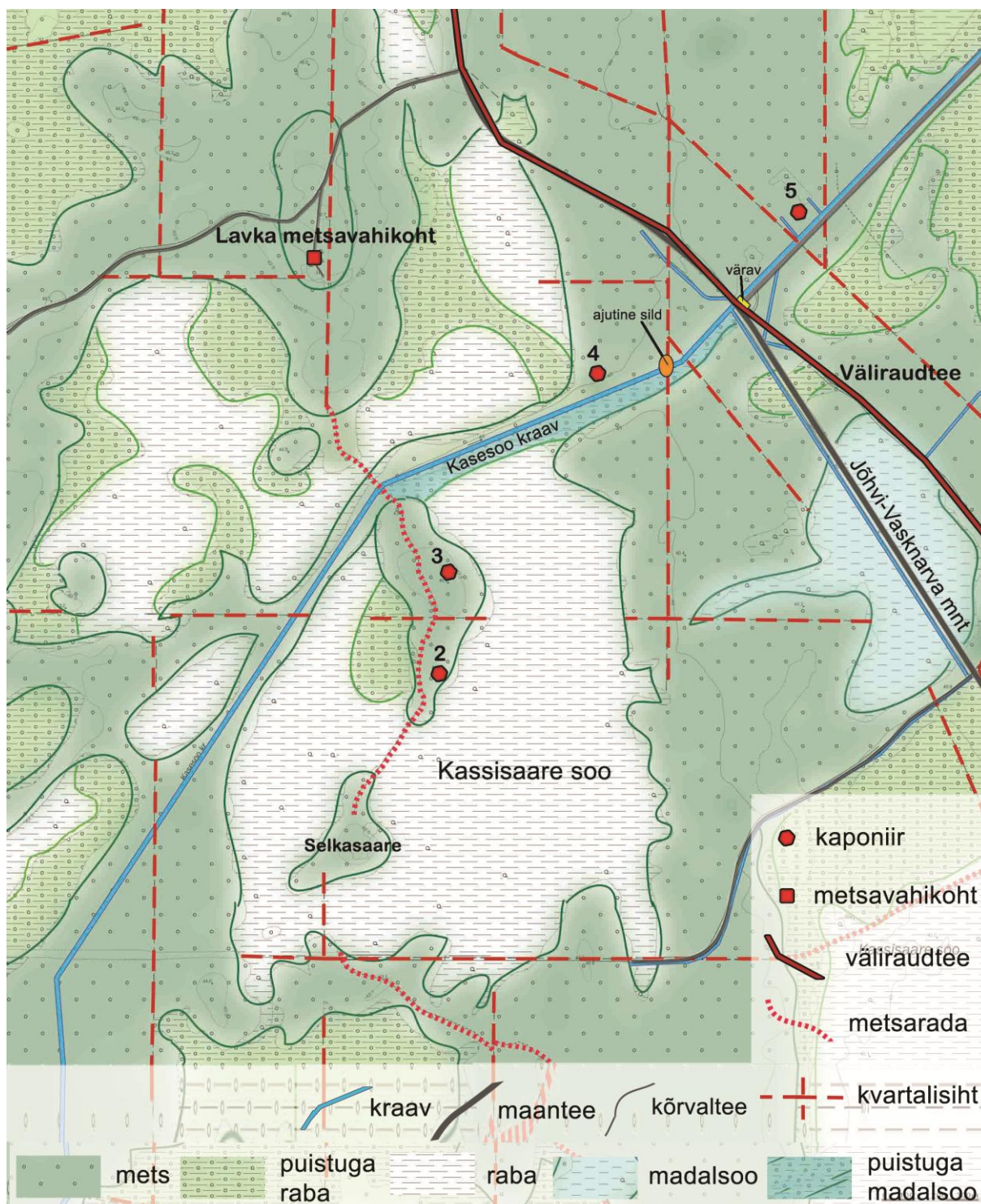
²⁸¹ Pärandkultuuri objektide register. [WWW] http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?state=7;-294849174;est;eelisand;;&comp=objresult=parandobj&obj_id=-60580245 (12.05.2015)

Soosaari ühendavat teedesüsteemi on võimalik näha juba Vene 1-verstasel kaardil (lisa 7). Samuti kajastab neid 1929.a Eesti Vabariigi topograafiline kaart (lisa 8). Nõukogude Liidu 1966. aasta topograafilisel kaardil (lisa 9) on kajastatud uus teede- ja kraavidesüsteem, mis oli maaparanduskampaania tulemus. Soosaari ühendavad rajad hakkasid kaduma ning need on kaardil katkendlikud.

Kaponiiride puhul on tegemist militaarobjektidega ning sellest tulenevalt olid nende asukohad esimese Eesti Vabariigi ajal salastatud ja neid 1935. aasta topograafiliselt kaardilt ei leia. Samuti ei leia neid Nõukogude Liidu topograafilistelt kaartidelt, sest nad õhati 1940. aastal. Tõenäoliselt sõjalise tausta tõttu ei kajasta Nõukogude aegne topograafiline kaart ka Teise maailmasõja aegset väliraudteed.

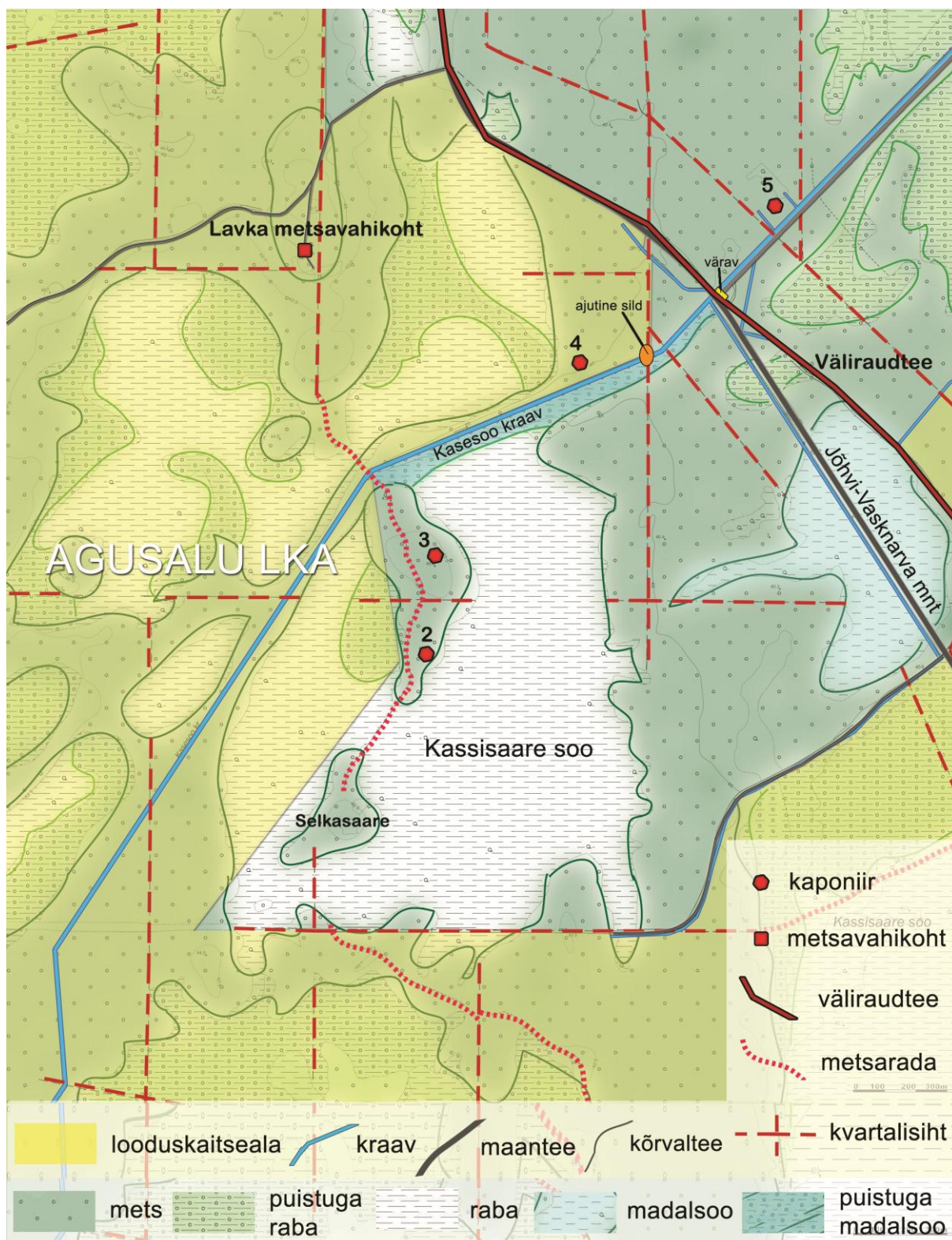

Joonis 19. Agusalu uurimisala reljeef ja ühenduste. (Alus: Maa-ameti erametsakaart)

Joonis 20. Agusalu uurimisala puistu ning soolad koos kvartalsihtide ja metsaradadega. (Alus: Maa-ameti erametsakaart).

Joonis 21. Agusalu looduskaitseala. (Alus: Maa-ameti erametsakaart)

Maastiku väärtused

Kultuurilis-ajalooline väärtus

Agusalu kaponiiride vanus on veidi üle 81 aasta ning nende rajamine ulatub tagasi esimese Eesti Vabariigi aega. Objektid olid kahe maailmasõja vahel ainsaks siin piirkonnas ehitatuteks kaitserajatisteks ning markeerivad Eesti sõjandusajaloos olulist etappi.

Piirkonnale lisavad kultuurilis-ajaloolist väärtust veel Lavka metsavahikoht ja Teise maailmasõja aegne väliraudtee. Metsavahikoht on küll hävinenud ning väliraudtee on säilinud osaliselt, kuid mõlemad on osa Eesti pärandkultuurist ning rikastavad seeläbi piirkonna kultuurilis-ajaloolist kihistust.

Piirkonna kultuurilist väärtust suurendavad seal asuvad soosaared, mida kasutasid kohalikud elanikud sõja ajal pelgupaigana. Soosaartele põgeneti mööda salajasi laudteid. Kaponiirid nr 2 ja nr 3 asuvad soosaarel, kus on endiselt maastikus kasutatav metsarada, mis ühendab endist metsavahikohta Lavkat lõuna suunal asuva Selkassaare ja Tuusna taluga. Selkassaarel asus enne Agusalu kuulipildujakaponiiride ehitamist talu, mida on näha ka verstakaardil (vt lisa 3).

Tänapäevaseid maastikuelemente on piirkonnas vähe. Domineerivaks rajatiseks on Jõhvi-Vasknarva maantee, mis suures osas kulgeb ajaloolisel asukohal.

Piirkonnas puuduvad riiklikult kaitstavad kultuurimälestised, kuid loodus- ja pärandkultuuri objektid rikastavad piirkonda mitmekesise kultuuri- ja ajaloo.

Looduslik väärtus

Ala looduslik väärtus seisneb elustikulises väärtuses, mis väljendub bioloogilises mitmekesisuses.

Piirkond külgneb Agusalu looduskaitsealaga, kus leidub nii kaitsealuseid linde, loomi kui ka taimi. Piirkonnast ca 1,0 km kaugusel kagus asub Puhatu looduskaitseala. Mõlemad looduskaitsealad kuuluvad Natura 2000 võrgustikku linnu- ja loodusaladena. Piirkonna vähene asustatus ning külalistatavus soodustab loomade, lindude elutegevust piirkonnas.

Väärtuslikest maastikuelementidest leidub alal vanu puid, mille vanus ulatub kuni 100 aastani²⁸², ning soosaari, mida ümbritsevad rabad.

Alal mitte kaitstavatel osadel asuvad samuti väärtuslikud metsa- ja soolad, mis on kohati elupaigaks ka III kategooria linnuliigile – tedrele.

Esteetiline väärtus

Esteetiline väärtus ilmneb eelkõige ala omapärasel looduses, kaunites vaadetes hõreda puistuga soistele aladele ja rabale (kaponiir nr 4 juures) ning maastiku vaheldusrikkuses. Maastiku ilmestavad vaheldumisi vanad kuuse ja kasemetsad, rabad ja soostuvad metsad. Kasvukohatüüpide vaheldumine on piirkonnas tuntav, millest tulenevalt muutuvad seal kasvavad taimeliigid (üleminek soosaarele, kus asuvad kaponiir nr 2 ja nr 3).

Maastiku mitmekesisus on avaldub ka soostumise erinevate astmetena: Kasesoo kraavi ümber on puistuga madalsoo alad, kaponiir nr 4 juures on vaheldumisi raba ja puistuga raba alad.

Maastikule avanevad kaunid vaated nii Jõhvi-Vasknarva maanteelt kui ka maastikust seest (kaponiiride juurest, kvartalisihtidelt, kraavi kaldalt), kuid vaadete ilu vähendab kaponiirist nr 4 ida suunal asuv ala, mis on metsatöödest üles kaevatud ja segi paisatud. Kõige maalilisemad vaated avanevad alal sees

Puhkeväärtus

Puhkealana on piirkond väärtuslik, sest esineb nii eriilmelist metsa kui ka märgalasiid kraavidega. Ala maastikuline mitmekesisus hõlmab nii madalsooga kraaviäärt kui ka maalilist avatud vaatega soola.

Põhja-lõuna suunas läbib ala vaheldusrikkas maastikus kulgev metsarajake, mis algab Lavka metsavahikohast ja läbib Kassisoo saart ning Selkassaart. Rada pakub hea võimaluse sügiseti marjulistele ja seenelistele.

Piirkonnas puuduvad suuremad veekogud ja rannad, kuid vaatamisväärsustena on olemas pärandkultuuri objektid. Samuti on alal potentsiaali tutvustada ajaloolisi soosaarte ühendusteid kohalike traditsioonidena ning maastikus nende markeerimise abil teha need külastajatele nähtavaks.

---

²⁸²Kirjavahetus Jüri Lattuga, kes on Permisküla metsandiku metsnik-metsakorraldaja.

Rekreatiivset väärtust suurendavad piirkonnas ka kõik eelnevalt mainitud väärtused (ajalooline taust, looduslik mitmekesisus, esteetiline väärtus). Alal on suur potentsiaal toimida aktiivse puhkuse võtmes rekreatiivalana. Ala suurus ja looduslikud tingimused toetavad alal vabaaja veetmise võimaluste arendamist: ala kasutamist matkamiseks, tervisespordiks ning üleüldiseks värskes õhus viibimiseks.

Pedagoogiline väärtus

Uurimis- ja õppeobjektina on alal eriti suur väärtus, sest loodushuvilised saavad vaadelda erinevaid taimekooslusi, sh eriti põnevaid üleminekukooslusi soosaarte ja soolade vahel. Samuti on võimalus tegeleda linnu- ja loomavaatlusega. Looduskaitsealadega piirnevad alad on ligipääsetavad ning asuvad Jõhvi-Vasknarva maanteele väga lähedal.

Õppeobjektina oleks ala Illuka vallas ainulaadne, sest Agusalu looduskaitseala jalgrattamatkarada asub looduskaitse ala lääneosas, ca 14 km kaugusel, Iisaku vallas. Samuti käsitleb sealne rada ainult looduskaitsealaga seotud objekte.

Uurimisala pedagoogilist väärtust saab rakendada ka pärandkultuuri uurimiseks ning tutvustamiseks. Ala pärandobjektid võimaldavad tutvustada Eesti mitme ajastu sõjaajalugu, eluolu ning objektide toimimist piirkonnas: kuidas kasutati kaponiire, kuidas toimus idapiiri varustamine ning kuidas toimus metsa korraldamine.

Piirkonnal on võimalik suurendada oma väärtust puhkealana korrastades ja pikendades olemasolevat metsarada ning (taas)luues vähemalt osaliselt ajalooline soosaarte teedevõrgustik.

Agusalu kaponiiride ja sellega seotud maastiku esitlemisvõimalused

Eksponeerimise võimalused

Agusalu kaponiiride eksponeerimiseks ning piirkonna väärtuste esile toomiseks on kõige sobivamad variandid infokandjate rajamine, juhendatud retkede pakkumine või matkaradade rajamine. Nende esitlusviiside mõju on kõige laiaulatuslikum ning vahetum. Ainult trükiste/voldikute pakkumine või Agusalu kaponiiride n.ö reklaamimine valla kodulehel ei ole piisavaks meetmeks, et inimesi piirkonda meelitada ning pärandkultuuri ise vaatama tulla. Kaponiirid on maastikus peidetud ning seejuures tuleb rõhutada, et kolmel juhul on tegemist pigem maastikuobjektiga lõhkamissüvendi kujul, kui militaarehitisega. Looduses liikujale võivad need pinnavormid jääda märkamatuks, eriti kui ei teata neid otsida.²⁸³ Sellepärast on oluline, et nende juurde suunaksid teeviidad, infokandjad ja/või viiks tee või rada ning seeläbi tuuakse kaponiirid külastajale kätte.

Piirkonnas puuduvad teised matkarajad, millega objekte siduda, kuid looduses on olemas katkendlikud metsarajad ning kvartalisihid, mida saab uute matkaradade rajamisel ära kasutada. Olemasolevate teede ühendamiseks saab neid pikendada ning siduda uute radadega.

Lisaks infokandjate ja matkaradade rajamisele on üks efektiivsemaid ja sobivamaid meetodeid juhendatud retked looduses. Agusalus on see esitlusviis eriti sobilik, sest nii nagu selgus maastikuanalüüsist, on tegemist tallamiseõrnade piirkondadega. Juhendatud retke abil saab vältida matkaradade, sh laudteede rajamist, pole vajalikud teeviidad ning teed ise, sest juhendaja suunab külastajaid läbi maastiku. Samuti piirab selline esitlusviis külastajate arvu, sest grupid on üldjuhul väikesed, ning Agusalu looduskaitsealadel saab hoida külastuskoormust seeläbi madalana.

Järgnevates alapeatükkides analüüsitakse täpsemalt esitlemisviiside sobilikkusest Agusalu kaponiiride ja nendega seotud maastike eksponeerimiseks.

Infokandjad

Pärandkultuuri objektide esile toomiseks ning maastikus markeerimiseks on oluline, et piirkonnas, nähtavas kohas ning objektide lähedal, oleks olemas mingi infokandja, millelt selgub info nii taustsüsteemi, konkreetse üksikobjekti, kui selle seotuse kohta taustsüsteemis.

---

²⁸³ Jüri Lattu, Permisküla metsandiku metsnik-metsakorraldaja, käis kaponiire metsas otsimas ning ei leidnud neid sellepärast, et ei osanud just lõhkamissüvendeid maastikus otsida.

Infokandja peaks olema informatiivne, lihtsasti arusaadav/kergesti kasutatav ning üheselt mõistetav. Sisaldav informatsioon peaks hõlmama piirkonna kaarti, millel kajastuvad pärandkultuuri objektid ja optimaalseim marsruut nendeni jõudmiseks. Klassikaline võimalus info edastamiseks on infotahvlid ja viidad, kuid alahinnata ei maksa ka kaasaegseid tehnoloogilisi lahendusi, mida saab kasutada eraldiseisvalt või kombineeritult koos infoviitade ja tahvlitega.

Agusalu kaponiiride esitlemiseks tuleks keskne infokandja rajada Jõhvi-Vasknarva maantee ja Kasesoo kraavi ristmiku lähistele. See peaks sisaldama informatsiooni kaponiiride tekkeloost ning eesmärgist, samuti võiksid teksti toetada visuaalsed skeemid ja pildid kaponiiridest ning nende kujust. Infokandja peaks sisaldama ka kaarti, millel on välja toodud kaponiiride asukohad. Iga kaponiiri juurde viiv tee võiks maastikus olla tähistatud kergesti märgatava tähisega ning iga kaponiiri juures võiks olla lisanduv infokandja, mis kajastaks konkreetselt seda kaponiiri. Infokandjad iga militaarrajatise juures aitavad külastajal vaimusilmas ehitist ette kujutada ning maastikus visualiseerida. Hetkeseisus ainult lõhkesüvendeid vaadeldes on see raskendatud.

Mistahes infokandjate, sh infotahvlite ja teeviitade puuduseks on see, et ilma ettevalmistatud rajata on need raskesti leitavad, mistõttu külastaja ei pruugi leida üles kõiki huvipakkuvaid objekte. Külastajad võivad kasutada erinevaid stiihiliselt väljakujunevaid radu, mistõttu tallamiseõrnadel aladel ei ole kasutuskooormus kontrollitud ja see omakorda võib kaasa tuua erosiooni ja taimestiku kahjustused. Omaette probleemiks on ka vandalism ning infokandjate vastupidavus ilmastikule. Samuti kui külastaja piirdub ainult peamise infotahvli uurimisega, siis võib kogemus jääda pealiskaudseks: õpitakse tundma küll piirkonna ajalugu, kuid ei kogeta maastikku ennast.

Juhendatud retk

Retked, matkad või ekskursioonid, mille eestvedajaks on kohalik asjatundja, võimaldavad piirkonna ajaloost kõige elavama kujutluspildi saada. Juhendatud retke puhul ei ole infotahvlite ja teeviitade olemasolu oluline, sest külastaja juhatatakse õigesti sihtkohtadesse ning vajalik info saadakse juhendajalt.

Agusalu kaponiiride esitlemiseks on juhendatud retk perspektiivne sellepärast, et seda on kavandanud ühe matka marsruudi osaks teha juba Alutaguse matkaklubi. Klubil on pikk ajalugu retkede korraldamisega piirkonnas ning uus marsruut ei valmistaks raskusi.

Juhendatud retke eeliseks on see, et piirkonda ei pea paigaldama infotahvleid ja teeviitasid, samuti ei pea rajama matkarada. Külastaja saab kõige vahetumat infot retkejuhilt ning küsimuste korral saab koheselt vastuseid küsida.

Sellise retke puuduseks on aga asjaolu, et külastaja peab juhendaja leidma, retke tellima, selle eest tasuma ning ettenähtud ajal läbi käima, muutes piirkonna külastamise vähem paindlikuks. Samuti toimuvad üldjuhul sellised retked suletud gruppidele, kes siis piirkonna kohta informatsiooni talletavad. Laiemat üldsust sellisel viisil ei teavitata ning piirkonna maine tõuseb ainult limiteeritud hulga inimeste seas.

Matkarada

Matkarada on pärandkultuuri eksponeerimisviisidest sellele piirkonnale kõige sobivam, sest see esitleks oma marsruudil mitmeid piirkonna väärtusi ning võimaldaks külastajatel igal ajal piirkonnaga tutvust teha. Matkaraja kavandamist toetab ka piirkonna kohta tehtud SWOT-analüüs.

Matkarada on võimalik rajada koduloo- ja loodusturismi õpperajana, mis tutvustavad pärandkultuuri²⁸⁴ ja loodusväärtusi. Pärandkultuuri esitlemine maastikus aitab tõsta maastiku väärtust puhkealana ning matkarada toimib aktiivse puhkusevõimalusena, mis aitab talletada infot laiemalt inimeste seas ning seeläbi säilib ka paremini koha lugu.

Matkaradade rajamist peab oluliseks ka Illuka vallavalitsus, kelle arengukavades on see ühe eesmärgina ka kirjas. Piirkonda läbiv Jõhvi-Vasknarva maantee on sealkandis ainus ning see suunab inimesi uurimisalast läbi sõitma ning potentsiaalselt matkarada külastama. Matkarada on parimaks viisiks, kuidas külaline saab ise objekti kogeda: seda vaadata ja katsuda, maastikus jäädvustada ning ette kujutada, kuidas ajaloolised objektid omal ajal toimisid.

Agusalu matkarada

Alljärgnevalt käsitletakse optimaalseima võimalusena Agusalu pärandmaastiku esitlemiseks matkarada. Matkaraja kavandamisel on lähtutud „Matkaradade planeerimise, rajamise ja haldamise juhendis” välja toodud põhimõtetest.²⁸⁵ Raja trajektoor on näidatud joonisel 22. Agusalu matkarajad on ettenähtud aastaringseks kasutamiseks.

---

²⁸⁴ Pärandkultuur – loodus ja inimene. Jürgen Kusmin, lk 7.

²⁸⁵ Matkaradade planeerimise, rajamise ja haldamise juhend. (2006). Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse ja MTÜ Alutaguse Matkaklubi.

Piirkonna erinevate temaatikate ja väärtuste esile toomiseks ning objektide asukohta ära kasutamiseks tuleks kavandada matkaradade süsteem, mis koosneb kolmest erineva raskusastme ja erinevate võimalustega rajast. Matkarajad algavad ja lõpevad samas punktis – Jõhvi-Vasknarva maantee ja Kasesoo kraavi ristis. Radade alguspunktis asub ka parkla ning infostend. Matkamist on võimalik alustada ka Lavka metsavahikohast, mida läbib üks matkaradadest (rada II).

Kõige lühem ja lihtsama raskusastmega rada on ainus rada põhja pool maanteed ning selle raja tähelepanu keskpunktiks on kõige paremini säilinud kuulipildujakaponiir nr 5 (joonis 22, rada I). Raja saaks teha universaalse, seda on võimalik läbida ka ratastooli või lapsevankriga. Rada kasutab ära tugevdatud pinnasega autoteed (mis viib turbaväljale), mida on võimalik osaliselt kasutada kaponiiri juurde viiva teena. Üle kraavi tuleb rajada vähemalt 1,3 m laiune sild, mille juurest tugevdatud pinnasega tee või maapinnast tõstetud tee viib kaponiirini. Rada on silmuskujuline, tehes ringi ümber militaarrajatise, kuid tagasiteeks kasutatakse sama rada, mida mööda tuldi. Rajal puuduvad tõusud ja langused ning raja kogupikkuseks on ca 0,9 km. Raja alguspunkt ristub ka Teise maailmasõja aegse väliraudteega, millest säilinud osade märke on võimalik maastikus näha.

Selle raja kavandamisel on suurimaks probleemiks omandi küsimus. Kaponiir nr 5 asub eramaal ning matkaraja kavandamiseks tuleb saavutada vastavad kokkulepped. Samuti tuleb saada nõusolek Kasesoo turbaväljale viiva tee osaliseks avamiseks küllastajatele, seda siis värava avamisega või värava tõstmisega tee peal edasi (ca 250 m kirde poole). Eraomanikku võiks motiveerida võimalus militaarpärandi objekti – kaponiir nr 5 hooldustöödeks ning eksponeerimiseks finantstoetuse taotlemise võimalus.

Teine rada (joonis 22, rada II), mis on pikkuselt ca 3,5 km, kulgeb mööda Kasesoo kraavi põhjapoolset külge kuni kaponiirini nr 4 ning liigub sealt loode suunas üle raba kuni Lavka metsavahikohani. Edasi sealt mööda kvartalisihti ja metsarada lõuna suunas kuni Kasesoo kraavini ning pöörab tagasi ida poole suundudes tagasi maantee-äärsesse alguspunkti. Rada tutvustab kaponiiri ja kohalikku loodust, eelkõige vanu kasemetsasid ning puistuga rabasid. Tee üle raba võimaldab tutvuda sealsete taimeliikidega ning tegeleda linnuvaatlusega, samuti nautida imekauneid vaateid avatud soo aladele. Matkaraja pedagoogilise väärtuse suurendamiseks võib sinna lisada infotahvleid elukoosluste kohta ning rajada raba äärde linnuvaatlustorni. Matkaraja raskusaste on mõõdukas, raja läbimise teeb raskemaks soometsa ja raba alade ületamine. Tallamiseõrnadel kohtadel on vajalik rada ehitada laudteena. Lavka

metsavahikoha juurde viib Jõhvi-Vasknarva maanteelt tee ning matkarada on võimalik ka sealt alustada.

Raja kavandamise suurimaks probleemiks on looduskaitsealadel kulgemine. Matkaraja kavandamisel tuleb lähtuda Agusalu looduskaitsealale kehtestatud reeglitest ning rajamiseks tuleb saada Keskkonnaameti nõusolek. Kuna tegemist on kaitsealuste lindude elupaigaga, siis tuleb lindude pesitsemisajal raja kasutamine keelata. Samuti on tegemist tallamiseõrna kasvukohatüübiga ning vähemalt kogu raba ulatuses tuleb rajada laudtee, sh tuleb jälgida kaitstavate taimede kasvukohti.

Kolmas matkarada (joonis 22, rada III) on kõige pikem ning algab samuti Jõhvi-Vasknarva maanteelt. Edasi liikudes mööda Kasesoo kraavi edela poole, esimeseks sihtkohaks kaponiir nr 4. Rada pöörab Kasesoo kraavist lõunapoole ning mööda metsarada liigutakse Kassisaare soosaarele, kus asuvad järgmised sihtkohad – kaponiirid nr 2 ja 3. Kassisaarelt liigutakse edasi Selkassaarele ning sealt edasi mööda metsarada Agusalu looduskaitsealale. Sealt suundub rada tagasi põhja poole ajaloolistel sooteedel ning mööda kvartali sihti jõuab tagasi Kasesoo kraavini. Kraavile on vajalik ette näha sild, mida ületades jõuab tagasi peaaegu raja algusesse. Raja pikkus on ca 6,3 km ning raskusastmelt on rada mõõdukas, sest maastikus vahelduvad rabad ja soometsad. Märjad ja tallamiseõrnad kohad tuleks lahendada laudteena.

Selle raja kavandamisega kerkivad samad probleemid, mis II raja puhul. Kolmas rada kulgeb mööda tallamiseõrnu kooslusi ning suundub lõunas 1,5 km ulatuses Agusalu looduskaitsealale. Selle lõigu ulatuses tuleb arvestada Agusalu looduskaitsealal kehtivate reeglitega. Rada kulgeb ka suures ulatuses III kategooria kaitsealuse liigi – tedre elupaigas, millega tuleb arvestada ning matkaraja rajamiseks saada luba Keskkonnaametilt. Samuti võib matkaraja probleemiks kujuneda ka idapoolsel küljel ca 2,0 km pikkune ühesuunaline kulgemine. Raja üksluseks muutumise vältimiseks tuleks sinna paigaldada infokandjaid ning põnevamates piirkondades võimalusel teha rajaga sissepõikeid.

Rajad on omavahel seotud ning ristumiskohtadel saab matkaja soovi korral suunda vahetada (vt joonis 22). Kolme raja kogu pikkus on 10,7 km. Võimalik on ühendada ka II ja III rada ning külastada kõiki nende sihtpunkte, sh kaponiire nr 2, 3, 4 ning Lavka metsavahikohta. Radade II ja III koosläbimisel on selle pikkuseks 8,7 km.

Kõik matkarajad peavad olema varustatud rajamärgistustega ning hargnemiskohtadel teeviitadega. Huvipunktides (kaponiiride, metsavahikoha, linnu- ja taimevaatluspunktides) on

vajalikud kergesti leitavad infokandjad, mis annavad ülevaate objekti tekke- ja kujunemisloost ning tähtsusest. Pikemad rajad (rada II ja III) võiksid olla varustatud ka puhkekohtade ja linnuvaatlustornidega, kus külastajad saavad peatuda ning avanevaid vaateid nautida.

Tabel 1. Agusalu uurimisala SWOT-analüüs.

S – tugevused	W – nõrkused
<ul style="list-style-type: none"> • Looduskaunis piirkond • Mitmekülgne loodus • Pärandkultuuri objektid (I maailmasõjast, raudteerajatised, vahtkondade kordon) • Jõhvi-Vasknarva maantee läbib ala • Asustus on lähedal • Maad kuuluvad riigile • Asustus on lähedal 	<ul style="list-style-type: none"> • Sood ja märgalad – raskendab juurdepääsu • Külgneb looduskaitsealaga - liikumispiirangud • Tallamisõrn taimestik • Ala lõikab Jõhvi-Vasknarva maantee • Tee põhja suunas (kaponiir nr 5 juurde) Kasesoo turbatootmisalale on suletud • Kehv juurdepääsetavus, raskendatud liikumine • Puudub parkimisvõimalus • Maantee ja liinirajatise kaitsevöönd • Kaponiir nr 5 asub eramaal
O – võimalused	T – ohud
<ul style="list-style-type: none"> • Loodus- ja õppematkad • Linnu- ja loomavaatlus • Sooga seotud metsatüüpidega /taimestikuga tutvumine • Soosaartega tutvumine • Hooajaline marjade, seente korjamine • Militaarrajatistega tutvumine • Piirkonna ajalooaga tutvumine (taliteed ja soosaared) 	<ul style="list-style-type: none"> • Külastuskoormuse kasv, mis häiriks looduslikku tasakaalu (lindude pesitsemine, elukooslused jms) • Juurdepääsuks vajalikul tasemel radade tegemise kõrge hind • Kaugus tihedamalt asustatud aulatest ja suurtest maanteedest • Metsamajanduslik eksploatatsioon (pms ulatuslikud lageraied) • Rajatiste kahjustamine või hävitamine teadmatusest näiteks majandustegevustega kaasnevate tegevuste tõttu • Eraomanik keelab juurdepääsu • Piirkonnas puuduvad asjast huvitatud inimesed

Külastajatele on vajalik ette näha parklad, millest prioriteetsem asub Jõhvi-Vasknarva maantee ja Kasesoo kraavi ristmiku juures ning teine Lavka metsavahikoha juures. Parklad on otstarbekas varustada infostendiga, prügikastide ning piknikukohtadega. Infostendil on kajastatud matkaradade trajektoolid ning huvipunktid koos lühikirjeldustega.

Matkaraja rajamist piirkonda on soosinud ka Robert Treufeldt Agusalu kaponiiride ekspertiishinnangus. Matkaraja sõja- ja arhitektuuriloolise ainesele lisaks pakkus ta välja liita rajale loodusobjektid soosaarte kujul, samuti taimede kasvukohtade, marjade ja seente korjekohtade jms kujul. Treufeldt pidas oluliseks kaponiiride puhastamist taimestikust, võsa kõrvaldamist laskesektoritest ning harvendamist kaitseharvendikest. See annaks ülevaate algsest olukorrast ja ehitamise eesmärkidest.²⁸⁶ Kaponiiride puhastamine on parema ettekujutluse saamise seisukohast mõistlik, kuid laskesektorite puhastamine ja kaitseharvendike harvendamine tunduvad kaponiiride hetkeseisukorda arvestades liigset hooldust nõudvatena.

Suurimaks matkaraja puuduseks on piirkonna tallamiseõrnad taimekooslused. Rabade ja soometsa alade taimestik nõuab madalat külastamiskoormust ning inimeste piirkonda suunamisel peab olema ette nähtud laudtee. Samal põhjusel ei saa pakkuda esitlemisviisina ainult infokandjaid, millel on näidatud kaponiiride asukohad, sest sellisel juhul lähevad külastajad omapäi neid otsima ning tallavad ära õrna taimestiku.

Looduskaitseala läbivatel matkaradadel kehtivad ka piirangud lindude pesitsemisaegadel või on matkaradade kasutamine üldse keelatud, mis piirab nende külastatavust ning vähendab radade aastaringset kasutatavust.

Matkaraja puuduseks on ka vahendite olemasolu: infotahvlite püstitamine, parklate ja matkaradade rajamine, sh laudteede paigaldamine, võimaliku linnuvaatlustorni ehitamine jms nõuab suuremat algkapitali ning edasist hooldust. Matkaraja rajamist komplitseerib ka asjaolu, et kaponiir nr 5 asub eramaal ning kaponiir nr 4 asub looduskaitsealal ning nende eksponeerimiseks tuleb sõlmida vastavad kokkulepped. Samuti on värvavaga tõkestatud Kasesoo turbatootmisala teenindustee, mille avamiseks või liigutamiseks tuleb küsida luba.

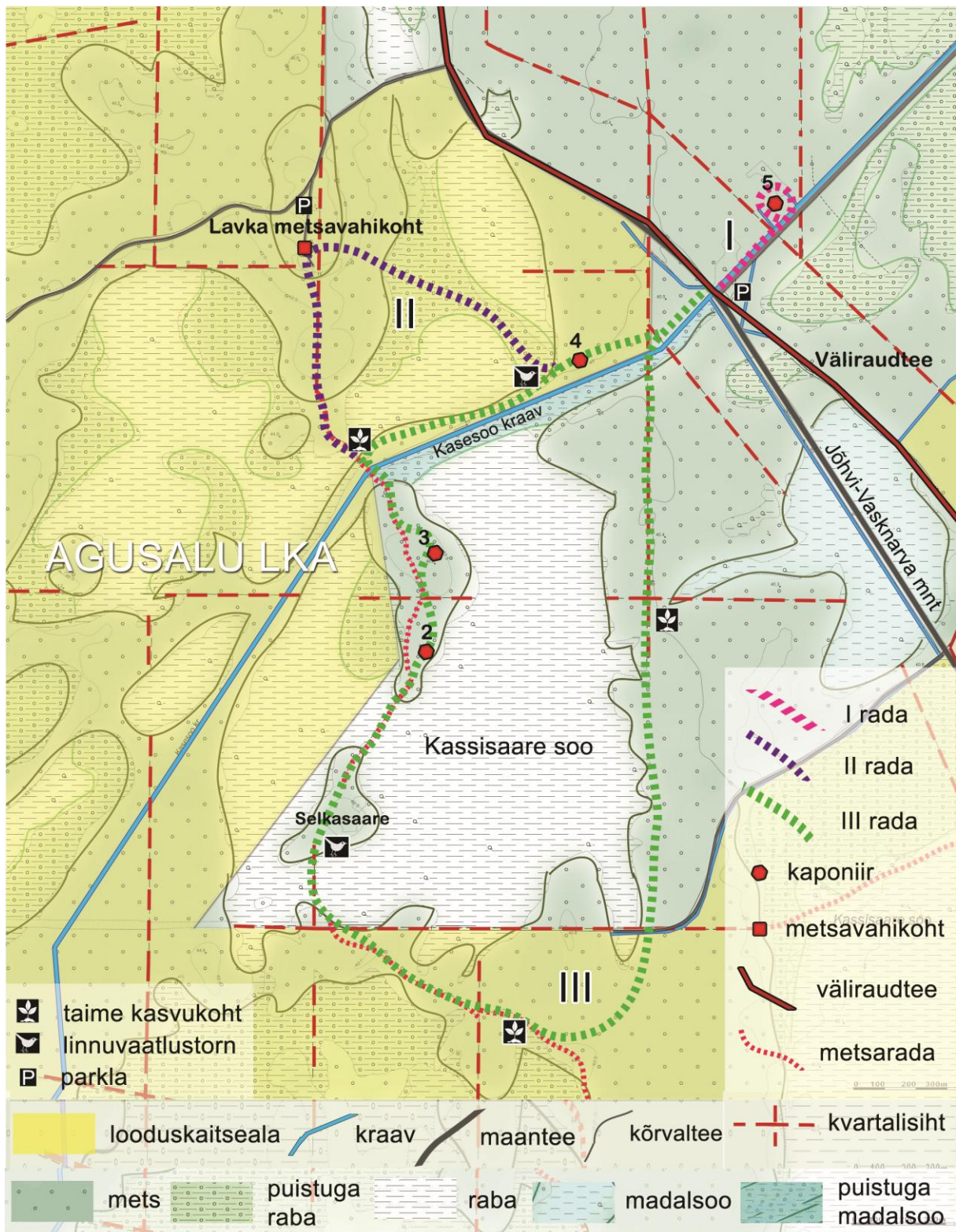
Matkaraja toimimist komplitseerib ka Jõhvi-Vasknarva maantee, mis jagab ala kaheks osaks. See tähendab, et matkarada tuleb ka kavandada vähemalt kahes osas. Külastajatel tuleb

---

²⁸⁶ Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakaponiiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdi hinnang. Tallinn, lk 11.

matkarada vahetades ületada maantee. Kuigi „Matkaradade planeerimise, rajamise ja haldamise juhend” sellist lahendust ei soosiks, tuleb rõhutada, et kaponiiride asukohad olid ka ajalooliselt ettenähtud kahele poole maanteed, katmaks teed suures ulatuses laskesektoritega. Seega ühe või teise matkaraja välistamine vähendaks militaarmaastiku kogemist terviklikuna.

Agusalu matkarada on sellegi poolest kõige sobilikum piirkonna pärandmaastiku esitlemiseks, sest lisaks piirkonna kultuurilis-ajaloolistele ja looduslikele väärtustele, pakub matkarada lisandväärtust tervisespordi ja aktiivse vabaaja veetmise võimalusena.

Joonis 22. Agusalu matka- ja õpperadade trajektoorid koos taime-linnuvaatluspunktidega.

Järeldused

Pärandkultuuri inventeerimisega on Eestis tegeletud aastaid ning selle tulemusena on metsamaadel loendatud enam kui 35 000 objekti. Pärandkultuuri objektide tüpoloogia on väga lai ning militaarpärand moodustab sellest vaid üksikud tüübid, kuid tegelikkuses on maastikus leitavate sõjaliste objektide hulk väga suur. Sellest olenemata ei ole Eestis militaarpärandi kaardistamisega tegeletud ning puuduvad täpsed andmed ja nimekirjad riigis leiduvatest sõjalistest objektidest. Militaarpärand on tavakülastajale kauge ja raskesti mõistetav, kuna militaarmaastikuga seotus tegevused on ajalooliselt olnud salastatud ning tsiviilisikutele üldiselt suletud.

Eelnevatest aegadest maha jäänud militaarpärand on mitmekülgne ja rikkalik ning kindlasti eelnevates peatükkides täpsemalt kirjeldatud põhjustel väärt tutvustamist. Pärandkultuuri objektid omavad tähendust eelkõige kohalikul tasandil, kui riiklikul tasandil. Kohalikud pärandkultuuri objektid võimendavad piirkonna *genius loci*'t, mis tugevdavad piirkonna identiteeti ning jätavad külastajale veelgi sügavama mulje.

Pärandkultuuri objektide väärtustamine sõltub eelkõige inimeste teadmistest ning selle pärast on kultuuripärandi teadvustamine ja avalikkuse teavitamine olulised väärtushinnangute suunamisel. Pärandkultuuri objektid, millele omistatakse väärtusi, tuleb teha kättesaadavaks ja juurdepääsetavaks külastajatele, kuid eelkõige muuta need maastikus märgatavaks. Kultuuripärandi esitlemine maastikus sõltub otseselt selle asukohast ning sellega seotud maastikust, mis suunab ka oluliselt eksponeerimise viisi valikut.

Pärandkultuuri esitlemisviis sõltub eesmärgist ja saadaval olevatest vahenditest, kuid hoolika kavandamisega on võimalik objekti maastikus leitavaks teha, maastikku sobivalt markeerida ning esitleda. Lähimõeldud eesmärgi ning tegevuskavaga on võimalik eraomanikel ning metsaühistutel oma tegevusele toetust taotleda ning seeläbi tõsta nii enda maa väärtust kui ka paikkonna mainet ja kultuurilist mitmekesisust. Esitlusviisi valik on asukohapõhine ja selle valikul tuleb läbi analüüsida võimalikke alternatiive ning seeläbi leida kohalikus kontekstis parim viis. Militaarpärandi atraktiivsust mõjutab mitmekülgsete maastikukihistuste – nii kodulooliste, ajalooliste kui looduslike - olemasolu, mis pakuks huvi suuremale hulga inimestele, sest tavakülastaja jaoks võib pelgalt sõjanduslik külg jääda kaugeks ja vähekõnekaks. Käesolevas töös välja pakutud Agusalu kaponiiridega seotud matkarada kasutabki ära piirkonna erinevaid väärtusi ja kihistusi pakkudes külastajale võimaluse tutvuda

unikaalsete militaarobjektidega, kohaliku asustus- ja kultuurilooja kui ka looduse ja sealse maastikuga.

Militaarpärandit esitletakse maastikus mitmel moel: suuremate, olulisemate komplekside puhul ning kõrgema kontsentratsiooni puhul rajatakse muuseume, nagu Plokštines ja Hiiumaal, väiksemate puhul on mõistlikum piirduda maastikus tähistamise (Stebeli patarei), õpperadade ning infotahvlitega, nagu Aegna saarel ja Petseri Lõunalaagris. Eksponeerimise viisid sõltuvad eelkõige objekti asukohast, maastiku omapärast ning objekti enda iseloomust. Oluline on ka objektide tuntus ning käsitlemine meedias. Näiteks Stebeli patarei puhul on tegemist ajakirjanduses tuntuks saanud militaarobjektiga, millel tegelikkuses puudub ajalooline, tehniline väljapaistvus ja turismipotentsiaal. Eesti Vabariigi aegsed sõjalised objektid on olulised rahvusliku identiteedi seisukohast ning veel vanemad objektid on märkimisväärsed oma vanuse ja ajaloopagasi poolest, kuid sõjalised objektid hõlmavad ka suurt hulka Nõukogude Liidu mahajäetud militaarrajatisi. Vastuoluline ideoloogia kajastub maastiku maha jäetud okupatsiooni aja jälgedes, neil puudub sisuliselt ja seaduse mõistes kultuuriväärtus, kuid nad evivad sageli olulist väärtust piirkondliku maastiku kujunemise lool ning mõistmisel. Paratamatult esindavad Nõukogudeaegsed militaarobjektid otsesel või kaudselt viisil mineviku elamisviisi, olles osake eesti rahva ajaloo ning seetõttu on neil suuremal või vähemal määral kanda oluline roll lähiajaloo mõistmisel ning teadvustamisel. Nõukogude okupatsiooniga samastuvad mitmed meie naaberriigid ning objektid on huvipakkuvad ka väliskülalistele läänest, sellepärast tasub silmas pidada, et militaarpärandil võib olla turismipotentsiaali, isegi kui meie endi jaoks tundub objekt väärtusetu.

Militaarpärandi eksponeerimisel tuleb objekt teha külastajale mõistetavaks ning seeläbi ka huvitavaks, külastajal peab olema võimalus objektiga suhestuda. Kuna militaarsed objektid ei ole sageli eelteadmisteta üheselt mõistetavad ning jäävad seetõttu tavakülastajale kaugeks, tuleks kaaluda nende sihipärast seostamist piirkonnas teiste kultuurilis-ajalooliste, looduslike, esteetiliste, rekreatiivsete või pedagoogiliste väärtuste ning võimalustega ja esitleda neid koos nendega. Militaarobjektid võivad olla väga huvitavad ning väga põneva ajaloo ning tekkelooga, kuid see kihistus ei ole tihti silmaga nähtav ning vajab esiletoomist. Enamus sõjalistest objektidest on loodusmaastikul hüljatud, nad on lagunened ning sageli ka sõjategevuse tõttu või muul põhjusel purustatud. Sellised objektid võivad tunduda tähtsusetud, kuid neid tundma õppides ja eksponeerides on võimalik liita nendega seotud maastiku erinevaid kihistusi ja seeläbi tekitada palju terviklikum taustsüsteem piirkonna maastikule.

Agusalu kaponiirid ei ole hetkeseisus maastikus esitletud. Võib öelda, et laiemalt ei teata neist üldjuhul eriti palju, kuid kuna tegemist on huvipakkuvate objektidega, siis on nende eksponeerimine oluline. Kaponiirid on õhkamise tagajärjel säilinud ainult osaliselt ning kuna maastikus on kolmest kaponiiridest alles vaid õhkamissüvend, siis on oluline inimestele selgitada nende kaponiiride tekkelugu ja saatust.

Hetkel on kaponiirid maastikus peidetud, inimesed pole neist teadlikud – neid justkui ei eksisteeriks. Inimeste teavitamiseks ning sõjalise pärandi kui ka teiste pärandkultuuriobjektide eksponeerimiseks selles piirkonnas on mitmeid võimalusi alates infotahvlitest, voldikutest, teavitustööst, teeviitadest ja siltidest kuni marsruutide, matka- ja õpperadade ning juhendatud retkedeeni välja.

Agusalu kaponiiride esitlemine aitab edendada koduloo- ja loodusturismi ning tõsta paikkonna mainet ja maastiku üldist väärtust puhkealana. Piirkonna maastiku väärtuste ja pärandkultuuri, eelkõige militaarpärandi esitlemiseks valitigi parimaks lahenduseks matkarada.

Matkaraja tugevuseks on piirkonna erinevad väärtused – lisaks pärandkultuuri objektidega tutvumisele, saab matkarajal tegeleda linnu- ja loomavaatlusega, õppida tundma taimi ning mõningal määral ka eelmise sajandi soosaarte asustuslugu. Soovitavad matkaraja trajektoorid on leitud kaardianalüüsi osas.

Matkaraja kui eksponeerimise viisi valikut toetab ka Illuka valla arengukava aastateks 2015-2018 ning „Agusalu looduskaitseala ning Kamarna ja Ongassaare metsise püsielupaikade (Agusalu linnu- ja loodusala) kaitsekorralduskava 2015-2024” dokumendis välja toodud piirkonna tulevikuvision. Matkaraja rajamine piirkonda toetab Illuka valla eesmärke ja tegevusi, sh turismi soodustamist, aktiivse vaba aja veetmise võimaluse pakkumist ning ajaloo- ja loodusväärtuste tutvustamist. Agusalu looduskaitseala kaitsekorralduskava tulevikuvisionis on välja toodud, et Alutaguse Matkaklubi planeerib alal korraldada pärandkultuuri tutvustavaid matkaretki, mille ühe osana on kavandatud ka Agusalu kaponiire tutvustamist. Matkaraja idee pakkus välja ka Robert Treufeldt, kes tegi Agusalu kaponiiridele 2008. aastal ekspertiishinnangu.

Matkarada on parimaks võimaluseks pärandkultuuri objektide vahetuks kogemiseks. Samuti soosib matkarada vabas õhus ajaveetmist pakkudes lisandväärtusena võimalust tervisespordiks ja aktiivseks puhkuseks. Kõiki Agusalu huvipakkuvaid pärandkultuuriobjekte

hõlmava matkaraja puuduseks on asjaolu, et kaponiir nr 5 asub eramaal ning kaponiir nr 4 Agusalu looduskaitsealal, millest tulenevalt tuleb saavutada matkaraja rajamiseks vastavad kokkulepped ning saada luba omanikelt ja Keskkonnaametilt.

Matkaraja kavandamine nõuab ka teatud hulgal vahendeid selleks, et matkarada välja ehitada: kraavide ületamiseks tuleb ehitada sillad, liigniisketes ja tallamiseõrnades kohtades tugevdada rada või ehitada laudtee, paigaldada infokandjad, rajamärgistus, loodusvaatlusteks vajalik taristu ning – mis kõige olulisem – leida võimalused tulevikus matkaraja hooldamiseks ja korrastamiseks.

Valitud esitlusviis matkaraja kujul võib osutada ka mitesobilikuks, kui selgub, et selle rajamiseks ja hooldamiseks puuduvad asjast huvitatud inimesed. Silmas peab pidama ka seda, et tegemist on osaliselt looduskaitsealaga, mille kaitseväärtuste säilitamiseks tuleb reguleerida külastatavust. Sealjuures on tegu raskesti juurdepääsetava piirkonnaga, mille külastamine hetkeseisus on raskendatud, piirates ka külastajate arvu, millel on kaitsealale ilmselt positiivne mõju ala vähest hetke kasutuskooormust arvestades.

Eksponeerimisviisi valikul on oluline lähtuda maastikuanalüüsist, kuid enne valiku tegemist tuleb analüüsida erinevate esitlemisviiside rakendamise võimalusi piirkonnas ning seeläbi langetada optimaalseim otsus. Agusalu piirkonna maastiku- ja kaardianalüüsist lähtudes tundub esialgu parima lahendusena juhendatud retked, sest seeläbi tutvustatakse piirkonna väärtusi, kuid minimeerides seejuures tallamiskooormust. Võimaluste täpsemal analüüsil selgub aga, et matkarada pakub rohkem võimalusi, on kättesaadavam suuremale hulga inimestele ning pakub sealjuures lisandväärtusi. Matkaraja puuduseks on aga tõenäoliselt selle elluviimise kõrgem maksumus.

Agusalu militaarpärandi esitlemiseks on ka teisi variante, mida kasutatakse pärandkultuuri eksponeerimiseks. Kuulipildujakaponiiride asukohti ja tutvustust hõlmav info võiks olla kajastatud valla ja maakonna kodulehtedel. Samuti võiks koostada informatiivseid trükiseid, voldikuid – vähemalt digitaalsel kujul. Maantee ääres võiks olla infostend, mis möödujaid teavitaks militaarpärandi olemasolust ning suunaks neid objekte vaatama. Agusalu kaponiiride eksponeerimine on maastikus võimalik ning on oluline leida sobiv viis, et nende olemasolust ja erilisusest avalikkust teavitada.

Kokkuvõte

Käesoleva magistritöö eesmärgiks oli arutleda pärandkultuuri ja militaarpärandi kui spetsiifiliste pärandkultuuri objektide üle maastikus, kas ja kuidas neid väärtustada, väärtusi ja võimalusi kogukonnas teadvustada ning kuidas neid eksponeerida. Samuti käsitleti töös kas ning milliseid lisandväärtusi nad maastikus pakuvad. Käsitletavaks uurimisobjektis on Agusalu kuulipildujakaponiirid, millest osa kuulub militaarpärandina pärandkultuuri nimekirja.

Uurimustöö arutleb konkreetsemalt pärandkultuuri objektide teemadel: pärandkultuur ja militaarpärandi koht selles ning militaarpärand maastikus – kas tegu on pigem probleemi või võimalusega. Lisaks arutletakse Agusalu militaarpärandi teemadel: Agusalu kaponiirid kui unikaalne omaaegne kaitserajatis maastikus ning piirkonna maastikusihid, sh Agusalu kaponiirid maastikuarhitektuurses võtmes. Viimaseks uuritakse võimalusi Agusalu kaponiiride käsitlemiseks pärandkultuuri- ja maastikuarhitektuurse objektina – kuidas neid teadvustada ning esitleda neis peituvaid väärtusi. Uurimustöö üheks eesmärgiks on leida lahendus eelpooltoodu rakendamiseks Agusalu maastikus selle erinevate väärtuste esitlemisel.

Käesoleva töö metoodika koosnes taustinfo kogumisest, maastikuanalüüsist, sh välitöödest, kaardianalüüsist ning saadud tulemuste analüüsimisest ja järelduste tegemisest. Piirkonna maastiku väärtuste esiletoomiseks kasutati väärtuslike maastike metoodikat, eelkõige nimetatud metoodika väärtuste tüpoloogiat, mida kohandati uurimisalale sobivamaks. Käesolevas uurimustöös hinnati kultuurilis-ajaloolist, esteetilist, looduslikku, rekreatiivset ja pedagoogilist väärtust.

Töö teoreetilises osa esimeses pooles käsitletakse maastiku väärtusi üldisemalt, et anda ülevaade väärtushinnangute määratlemise keerukusele, kirjeldades Eestis kehtivat seadusandlikku süsteemi ning rahvusvahelisi kokkuleppeid, mis kultuuriväärtusi kohalikus kontekstis reguleerivad ja korraldavad. Selles osas arutletakse ka pärandkultuuri üle, antakse ülevaade mõiste tähendusest ja kasutamisest ning pärandkultuuri objektide esitlusviisidest. Teoreetilise osa esimese poole võtab kokku arutelu militaarpärandi kui kultuuriväärtuse üle, selle olulisemateks aspektideks on kirjandusallikatel põhinev arvamus militaarpärandi hetkeolukorrast Eestis ja sellega seotud problemaatikast. Samuti antakse ülevaade viiest militaarpärandit tutvustavast või sellega seotud objektist, millele omistatakse teatud väärtusi või mis on maastikus eksponeeritud ning seetõttu erinevatel põhjustel turismiobjektideks.

Uurimustöö teoreetilise osa teise poole moodustab taustinfo Agusalu piirkonnast. Taustinfo on mitmetasandiline ning hõlmab üldinfot asukoha, looduskeskkonna, kultuuriajaloo ja militaarajaloo kohta. Teoreetiline osa lõpeb Agusalu kuulipildujakaponiiride tekkeloo ja saatuse kirjeldamisega.

Magistritöö teoreetilisele osale järgneb maastiku- ja kaardianalüüs. Maastikuanalüüsiga antakse ülevaade Agusalu uurimisala hetkeseisust, sh kaponiiride seisukorrast, nendega seotud maastiku reljeefi, taimestiku, teede kirjeldused ning ülevaade kohalikest teistest pärandkultuuri objektidest. Maastikuanalüüsi raames teostati ka välitööd, mille käigus dokumenteeriti militaarpärandi seisukord, kaponiiridega seotud maastiku tunnused ning anti esialgsed hinnangud ala juurdepääsetavuse, reljeefi, taimestiku ja väärtuste kohta. Kaardianalüüsis uuritakse erinevate Maa-ameti geoportaalis avalikult saadaval olevate teemakaartide abil piirkonna iseärasusi, kehtivaid piiranguid ning piirkonna ajaloolist kujunemist. Maastiku- ja kaardianalüüsi tulemusena anti lõplikud hinnangud käsitletava maastiku väärtuste kohta ning seeläbi selgitati välja suurema väärtuste kihistusega piirkonnad ala sees.

Agusalu kaponiiride piirkonna taustsüsteemi, sealse maastiku ning erinevate teemakaartide analüüsimisel selgitati välja kõige sobivam militaarpärandi esitusviis. Töö tulemusena pakutakse välja kolm kõige optimaalsemat lahendust Agusalu kaponiiride esitlemiseks maastikus, millest kõige sobilikumaks osutus matkarada. Uurimustöös on välja toodud skemaatilisel matkaraja trajektoor koos tähtsamate sihtkohtadega. Raja kirjeldused hõlmavad nii raja pikkust, raskusastet kui ka raja atraktiivseks tegevate elementide kirjeldusi. Samuti on igale raja osale antud hinnang potentsiaalsetest probleemidest, mis matkaraja rajamist võivad komplitseerida.

Uurimistöö järeldustes tuuakse kokku militaarpärandi (mitte)eksponeerimise problemaatika ning võimalikud viisid, kuidas neid lahendada. Uurimise järeldustest selgub, et pärandkultuuri objekti eksponeerimine on vajalik eelkõige objekti märgatavaks tegemiseks maastikus. Militaarobjektide käsitlemine maastikus on keerulisem, sest nad on inimestele raskemini mõistetavad. Sõjalisi objekte võib käsitleda ühe maastiku väärtusena ning nende eksponeerimine teiste kihistustega koos tõstab maastiku kõnekust ning aitab mõista ja samas ka talletada selle lugu. Agusalu kaponiiride puhul pole tegemist suurejoonelise militaarkompleksiga, mistõttu pakutud lahendus matkarajana komplimenteering ja rikastab piirkonda.

Value, Perception, and Presentation of Cultural Heritage in Landscapes: The Example of Agusalu Machine-Gun Caponiers

Summary

The aim of this thesis was to discuss the value, perception and presentation of cultural heritage and military heritage as a specific type of cultural heritage in the landscape. The thesis also explored if cultural heritage adds any additional value to the local landscape. The objects of study were machine-gun caponiers of Agusalu which are listed as military heritage in the national cultural heritage registry.

The methodologies used in this Master's thesis include collecting of background information, landscape analysis, including field work, map analysis and conclusions about the obtained results. In order to highlight the local landscape values Valuable Landscape Assessment Methodology was used. This methodology has been part of regional planning in Estonia for years. The typology of values and their factors of this methodology were adjusted for the study area. The values evaluated in this study included cultural-historical, aesthetic, natural/environmental, outdoor recreational and educational values.

The first part of the theoretical background discusses the values of landscape in general, in order to provide an overview of the complex term 'value' and describe the legislative system and international agreements that currently regulate cultural heritage in Estonia. This part of the study also introduces the term 'cultural heritage' and gives an overview of different types of presenting cultural heritage in landscape. First portion of the theoretical part ends with a discussion about the current situation and issues of military heritage in Estonia. In addition an overview of five different military heritage sites is given in order to introduce the values and presentation of these heritage sites and explain the reasons behind their success as tourism destinations.

The second part of the theoretical background focuses on Agusalu region. Background information is gathered on multiple levels including the general information about the location, nature and environment, cultural development and military history. The information concludes with Agusalu machine-gun caponiers, describing when and why they were built.

Theoretical portion of this thesis is followed by landscape and map analysis. Landscape analysis gives an overview of the current state of Agusalu study area including the

descriptions of caponiers' current condition, the terrain and vegetation of the surrounding landscape, roads and trails and other local cultural heritage sites. Landscape analysis also included field work to document the caponiers and the surrounding landscape. Map analysis was based on the thematic maps of Maa-amet geoportal which are freely available for public use. Different maps describe the peculiarities and characteristics of the study area and historical development. Maps also give an overview of limitations that the area has due to laws and regulations. Landscape and map analysis' results were used to determine the landscape values and find the areas where the concentration of different values is highest.

After the different analysis the results were used to choose the best type of presentation for Agusalu machine-gun caponiers in order to highlight them in the landscape and make them visible/accesible for visitors. Three types of presentation were initially chosen and after analysing them in depth they were narrowed down to one option – a hiking trail. A schematic map portrays hiking trail routes and key destinations of the area in the map analysis' section. The trail consists of three parts and each of them has different values to explore. The descriptions of these trails also include the potential complications which may occur and make the construction of the trail more difficult.

Master's thesis concludes with connecting the issues relating to military heritage and its presentation in landscape and possible solutions on how to solve them. It is determined in the conclusions that the presentation of cultural heritage is necessary in order to make them visible in the landscape. Military heritage is more difficult to deal with because visitors find it more difficult to understand. Military heritage can be dealt with as a single value of the landscape in order to make it more relatable for visitors. Putting together different landscape layers in the presentation of the heritage raises the overall values of the site and helps to obtain the story of local landscape. Agusalu machine-gun caponiers are not a spectacular military complex which is why the hiking trail is the most suitable solution for the area that enriches the local landscape.

Kasutatud kirjandus

Kirjalikud allikad

Agusalu looduskaitseala kaitse-eeskiri. (2007). – *Riigi Teataja* I, 38, 272.

Agusalu looduskaitseala ning Kamarna ja Ongassaare metsise püsielupaikade (Agusalu linnu- ja loodusala) kaitsekorralduskava 2015-2024. (2015). Tallinn.

Alumäe, H. (2006). Landscape preferences of local people: considerations for landscape planning in rural areas of Estonia : dissertatsioon. Tartu Ülikool, Tartu.

Alumäe, H., Printsman, A., Palang, H. (2003). Cultural and historical values in landscape planning: locals' perception. – *Landscape Interfaces: Cultural Heritage in Changing Landscapes*. Dordrecht : Kluwer Academic Publisher

Avrami, E., Mason, R., de la Torre, M. (2000). Values and Heritage Conservation. Los Angeles : The Getty Conservation Institute.

Bachmann, K. (2011). Koha vaimne reostus: Raadi. – *Acta Architecturae Naturalis*, 1, lk 93-105.

Ham, H. S. (1992). Environmental interpretation: a practical guide for people with big ideas and small budgets. Golden, Colorado : North American Press.

Hiiumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2003). Kärdla.

Hirsjärvi, S., Remes, P., Sajavaara, P. (2005). Uuri ja kirjuta. Tallinn : Medica.

Jr LaGro, A. J. (2008) Site Analysis: A Conceptual Approach to Sustainable Land Planning and Site Design. 2nd ed. Hoboken : John Wiley & Sons, Inc.

Jõgeva maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2004). Jõgeva.

Kaufmann, J. E., Jurga, R.M. (2009). Fortress Europe: European Fortifications Of World War II. Da Capo Press, lk 358; 364.

Kusmin, J. (2011). Pärandkultuur – loodus ja inimene. Tallinn: AS Pajo.

- Laherand, M.-L. (2008). Kvalitatiivne uurimisviis. Tallinn : Sulesepp.
- Looduskaitseseadus. (2004). – *Riigi Teataja* I, 38, 258.
- Lõhmus, E. (2006). Eesti metsakasvukohatüübid. 3. trükk. Tartu : Eesti Loodusfoto.
- Lääne-Virumaa maakonnaplaneeringu teemaplaneering: asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2006). Rakvere.
- Maakonnaplaneeringu teemaplaneering: Ida-Virumaa asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused. (2003). Jõhvi.
- Margus, M. (1988). Eesti metsamajanduse ja looduskaitse teadusliku uurimise instituudi evitusetpanekud: Eesti NSV metsatüüpide tallamiskindlus. Tallinn : ENSV Riikliku Agrotööstuskomitee Info- ja Juurutusvalitsus. lk 76-79.
- Matkaradade planeerimise, rajamise ja haldamise juhend. (2006). Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse ja MTÜ Alutaguse Matkaklubi.
- McClellan, R. (2007). Sustainable management of historic heritage: discussion paper no. 3: Heritage landscape values. New Zealand Historic Places Trust Pouhere Taonga. Kättesaadav: <http://www.heritage.org.nz/resources/-/media/2964dd781adf4862a5fd062f22cfd415.ashx>
- Moora, A. (1964). Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn : Eesti riiklik kirjastus.
- Muinsuskaitseseadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 27, 153.
- Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 8, lk 42-45.
- Nõmm, T. (1992). Eesti piirikindlustused. – *Tehnika ja Tootmine*, 9, lk 43-46.
- Palang, H., Paal, P. (2002). Places gained and lost. – *Koht ja paik*, II. Tallinn : Eesti Kunstiakadeemia.
- Parts, P.-K. (2004). Väärtuse määratlemine maastikul. – *Akadeemia*, 2, lk 236 - 277.
- Planeerimisseadus. (2002). – *Riigi Teataja* I, 99, 579.
- Puhatu looduskaitseala kaitse alla võtmine, kaitse-eeskirja ja välispiiri kirjelduse kinnitamine. (1999). – *Riigi Teataja* I, 8, 125.
- Pärn, J., Õun, M. (2006). Raketibaasid meie metsades. – *Tehnikamaailm*, 2, lk 90-95.

- Raie, S. (2014). Subjekti ja objekti suhte muinsuskaitstes: väärtused ja võimusuhted : magistr töö. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn.
- Raukas, A. (2014). Militaarpärand on Eesti kultuuripärandi lahutamatu osa. – *Välis-Eesti Ühingu ajakiri 2014*, 19, lk 28-33.
- Reimann, M. (2015). Maastike rekreatiivsete väärtuste kujunemine ja hindamine : dissertatsioon. Tartu Ülikool, Tartu.
- Rüütel, I. (2013). Ida-Virumaa rahvakultuurist. II trükk. Rakvere – Tartu : PrintBest.
- Salo, U. (2005). Eesti Kaitseväe valmisolek sõjaks ja vastupanuvõimalus 1939. aastal : magistr töö. Tartu Ülikool, Tartu.
- Salo, U. (2008). Estimation of Security Threats and Estonian Defence Planning in the 1930s. – *Acta Historica Tallinnensia*, 12, lk 35-74.
- Sepp, K. (2011). The Estonian Green Belt. Tallinn : Eesti Maaülikool.
- Tarvel, E. (2004). Sõja ja rahu vahel I : Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. II trükk. Tallinn: S-Keskus, Eesti Rahvusrhiiv.
- Treufeldt, H., Treufeldt, R. (2008). Agusalu 1934. aasta kuulipildujakapooniiride mälestiseks tunnistamine: mälestise tunnustele vastavuse eksperdihinnang. Tallinn.
- Treufeldt, R. (2010). Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlusehitised 1919-1939. – *Narva Muuseumi toimetised*, 10, lk 182-205.
- Treufeldt, R. (2010). Laidoneri liin kui Narva tabalukk – *Tehnikamaailm*, 5, lk 60-63.
- Treufeldt, R. (2013). Vana ja uus kindlustamissuuna vahetamisel. Eesti Vabariigi kirdepiiri kindlustamine muutunud olukorras 1919-1923. – *Narva Muuseumi toimetised*, 14, lk 103-125.
- Viilma, K., Feršel, A-L. (2008). Agusalu „kõverad” maastikud Alutaguse rüpes. – *Eesti Loodus*, 8, lk 30-33.
- Väike pärandkultuuri käsiraamat. (2007). / L. Tarang, K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. Tartu : Eesti Loodusfoto.
- Väärtuslike maastike määratlemine: metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. (2001). Hiiumaa – Tartu – Viljandi.

Elektroonilised allikad

Aegna saare koduleht. [WWW] <http://www.aegna.ee/> (15.05.2015)

Ateena harta. ICOMOS-koduleht. [WWW] <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments> (11.05.2015)

Endised kaitserajatised. [WWW] <http://www.aegna.ee/huvitav-info/endised-kaitserajatised/> (10.05.2015)

Erametsakeskuse koduleht. [WWW] <http://www.eramets.ee/toetused/toetuste-taotlemine/parandkultuuri-sailitamise-toetus/> (25.05.2015)

Hiiumaa Militaarmuuseumi koduleht. [WWW] <http://www.militaarmuuseum.ee/> (13.05.2015)

Ida-Virumaa pärandkultuurist. (2010). / A. Bobrov, J. Holtsmann, H. Kaljurand, T. Kangur, E. Käiss, M. Leben, A. Molodov, T. Mägi, K. Oras, M. Paas, D. Torn, A. Väk. Narva. Kättesaadav: <http://www.rm.k.ee/files/IdaViru-1.pdf> (12.04.2015)

Illuka valla arengukava 2015-2018: Illuka valla tegevuskava. (2015). Illuka küla.

Kättesaadav:

<https://www.riigiteataja.ee/aktiivisa/4041/2201/4038/Illuka%20arengukava%202015-2018%2017%2011%20%283%29.pdf> (05.04.2015)

Illuka valla koduleht. [WWW] <http://www.illuka.ee/tutvustus> (09.04.2015)

Kultuurimälestiseks tunnistamine. Muinsuskaitseameti koduleht. [WWW] <http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/malestised> (05.05.2014)

Kusmin, J. Pärandkultuur. [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuriparand/parandkultuur> (09.05.2015)

Kusmin, J., Kusmin, T., Pommer, V. Pärandkultuuri kaardistamise verstapostid. [WWW] http://www.loodusajakiri.ee/eesti_mets/artikkel1242_1225.html (12.05.2015)

Kuue aastaga jõudis kaardile 35 000 pärandkultuuri objekti. [WWW]

<http://www.sakala.ajaleht.ee/588858/kuue-aastaga-joudis-kaardile-35-000-parandkultuuri-objekti> (14.05.2015)

KVÜÕA-s avatav näitus keskendub sajandi möödumisele Esimese maailmasõja algusest. [WWW] <http://www.ksk.edu.ee/uudised/kvuoa-s-avatav-naitus-keskendub-sajandi-moodumisele-esimese-maailmasoja-algusest/> (02.04.2015)

Kõrgessaare valla koduleht. [WWW] <http://www.korgessaare.ee/?page=187> (13.05.2015)

Külma Sõja Muuseum. [WWW] <http://coldwarsites.net/country/lithuania/plokstine-missile-base-museum-of-cold-war/> (10.05.2015)

Laskevälja rattarada. [WWW] <http://loodusegakoos.ee/kuhuminna/puhkealad/rapina-varska-puhkeala/laskevalja-rattarada-43-km> (10.05.2015)

Leedu vaatamisväärsuste koduleht. [WWW] <http://www.truelithuania.com/plokstine-soviet-nuclear-missile-base-302>

Leht, H. Poolakad otsisid üles militaarmuuseumi. [WWW] <http://www.militaarmuuseum.ee/tekstid-04.html> (13.05.2015)

Lõunalaagri matkarada. [WWW] <http://loodusegakoos.ee/kuhuminna/puhkealad/rapina-varska-puhkeala/9398> (10.05.2015)

Matkajuht: Lõunalaagri matkarada. [WWW] <http://www.matkajuht.ee/et/1%C3%B5unalaagri-matkarada/> (13.05.2015)

Militaar.net foorum. [WWW] <http://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?f=39&t=25794> (09.05.2015)

Militaarne Hiiumaa koduleht. [WWW] <http://www.mil.hiiumaa.ee/> (13.05.2015)

Militaarne Hiiumaa: Tahkuna. [WWW] http://www.mil.hiiumaa.ee/tahkuna/index_1ms.html (13.05.2015)

Mis on kultuuripärand? [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuriparand> (05.05.2014)

Muinsuskaitseameti arengukava aastateks 2014-2017. [WWW] <http://www.muinas.ee/meie/too> (05.05.2014)

Nara dokument autentsusest. [WWW] <http://whc.unesco.org/archive/nara94.htm> (27.04.2015)

Piirkonna huviväärsused: Rootsi vall. Vaivara Sinimägede Muuseumi koduleht. [WWW] <http://muuseum.vaivaravald.ee/index.php?id=57> (21.03.2015)

Plokštine õppe- ja matkaraja brošüür. [WWW]
<http://www.zemaitijosnp.lt/files/uploaded/lc/plokstine-educational-walking-trail.pdf>

Puhka Eestis koduleht. [WWW] <https://www.puhkaeestis.ee/et/stebeli-rannakaitsepatarei>
(13.05.2015)

Pullerits, P. Rattal tagasi EVV aega. [WWW] <http://tarbija24.postimees.ee/1313066/rattal-tagasi-ew-aega> (12.05.2015)

Pärandkultuur loodusretkedes. Riigimetsa majandamise keskuse koduleht. [WWW]
<http://rmk.ee/metsa-majandamine/parandkultuur/parandkultuur-loodusretkedes> (20.04.2015)

Pärandkultuur. Riigimetsa majandamise keskuse koduleht. [WWW]
<http://www.rmk.ee/metsa-majandamine/parandkultuur> (14.05.2015)

Pärn, J., Raukas, A. Hooletusse jäetud militaarpärand. [WWW]
<http://epl.delfi.ee/news/arvamus/parn-ja-raukas-hooletusse-jaetud-militaarparand?id=65585246> (10.05.2015)

Püüa, M. Torgu vald käib kahuriaugu pärast kohtunikuga kohut. [WWW]
<http://www.postimees.ee/1407607/torgu-vald-kaib-kahuriaugu-parast-kohtunikuga-kohut>
(13.05.2015)

Raukas, A. Müüte ja fakte Nõukogude sõjaväest Eestis. [WWW] <http://kes-kus.ee/muute-ja-fakte-noukogude-sojavaest-eestis/> (11.05.2015)

Reisisell: Petseri Lõunalaager. [WWW] <http://www.reisisell.ee/index.php/turismiobjektid-2/226-petseri-lounalaager> (13.05.2015)

Roosna, H. Poolakad otsisid üles militaarmuuseumi. [WWW]
<http://www.militaarmuuseum.ee/tekstid-04.html> (13.05.2015)

Stebeli patarei komandopunkt valgub taas vett täis. [WWW]
<http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/fotod-stebeli-patarei-komandopunkt-valgub-taas-vett-tais?id=33139265> (13.05.2015)

Stebeli rannakaitsepatarei. Saaremaa koduleht. [WWW]
http://www.saaremaa.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=371 (13.05.2015)

Strömpl, J. Juhtumiuurimus. [WWW] <https://sisu.ut.ee/samm/juhtumiuurimus> (09.05.2015)

SWOT-analüüs. [WWW] http://www.lvrkk.ee/kristiina/ariplaan/6_swotanal.html
(10.04.2015)

Zirnask, M. Nõukogude armeehooned: maailmapärand või risu? [WWW]
<http://ekspress.delfi.ee/news/paevauudised/noukogude-armeehooned-maailmaparand-voirisu?id=60985727> (10.05.2015)

Tahkuna. Hiiumaa Militaarmuuseumi koduleht. [WWW]
http://www.mil.hiiumaa.ee/tahkuna/index_1ms.html (13.05.2015)

Treufeldt, R. Peeter Suure merekindlusest sõja ja rahu ajal. [WWW] <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/vasar-peeter-suure-merekindlusest-soja-ja-rahu-ajal/> (12.05.2015)

Treufeldt, R. Sõjaline pärand. [WWW] <http://www.parandiaasta.ee/kultuuriparand/sojaline-parand> (10.05.2015)

Veldre, T. Stebeli patarei ümbrus saab lageraiega uue ilme. [WWW]
<http://www.saartemaal.ee/2014/03/15/stebeli-patarei-umbrus-saab-lageraiega-ue-ilme/>
(13.05.2015)

Veldre, T. Stebeli patarei ümbrus saab lageraiega uue ilme. [WWW]
<http://www.saartemaal.ee/2014/03/15/stebeli-patarei-umbrus-saab-lageraiega-ue-ilme/>
(13.05.2015)

Veneetsia harta. [WWW] <http://www.hot.ee/oho/Veneetsia%20Harta.htm> (27.04.2015)

Virumaa koduleht. [WWW] <http://www.virumaa.ee/omavalitsused/illuka/> (09.04.2015)

Andmebaasid

Eesti Looduse Infosüsteem.

Eesti Rahvusarhiiv.

Kultuurimälestiste riiklik register.

Muud allikad

Kirjavahetus (26.05.2015) ja vestlused Jüri Lattuga (29.05.2015)

Kirjavahetus Robert Treufeldtiga. (18.05.2015)

Lisad

Lisa 1. Objekti ehitismälestiseks tunnistamise kriteeriumid.

Lisa 2. Pärandkultuuri objektide tüpoloogia.

Lisa 3. Raskekuulipildujakaponiir nr 2 lõhkamissüvend.

Lisa 4. Kergekuulipildujakaponiir nr 3 lõhkamissüvend.

Lisa 5. Kergekuulipildujakaponiir nr 4 lõhkamissüvend.

Lisa 6. Raskekuulipildujakaponiir nr 5 varemed/lõhkamissüvend.

Lisa 7. Vene 1-verstane kaart koos tänapäevaste teedeühenduste ja metsaradadega.

Lisa 8. Eesti 1929. a topograafiline kaart koos tänapäevaste teedeühenduste ja metsaradadega

Lisa 9. Nõukogude Liidu 1966. a topograafiline kaart koos tänapäevaste teede ja metsaradadega

Lisa 10. Eesti Vabariigi 1992. a topograafiline kaart tänapäevaste teede ja metsaradadega

Lisa 1. Objekti ehitismälestiseks tunnistamise kriteeriumid.

<i>Kriteerium</i>	<i>Kriteeriumi selgitus</i>
1. Vanus	Perioodile tüüpiline, silmapaistev või erandlik ehitis (1300- 1630, 1631- 1800, 1800- 1860, 1860 -1900, 1900- 1940, 1940- 1990).
2. Autentsus ehk ehedus	Algupärane arhitektuurne lahendus ja konstruktsioonid on võimalikult maksimaalselt säilinud, aktsepteeritav on ka arengule põhinev ümberehitus või täiendus.
3. Tähtsus ajalooptsessis	Ehitis või ehitiste grupp on seotud oluliste ajalooptsesside ja sündmustega Euroopa, Eesti, maakonna või asustatud punkti tasandil.
4. Seos üldtuntud isikutega	Ehitise on projekteerinud, ehitanud tuntud arhitekt, ehitusmeister. Lisaväärtuse võib anda, kui hoones on elanud tuntud isik või ehitis on seotud tuntud ajaloo sündmusega.
5. Interjöõri või sisseseade säilivus	Elu- või ühiskondlike hoonete puhul arvestatakse tervikliku sisekujunduse, tööstushoonete puhul vastava sisseseade olemasolu ja säilivust.
6. Terviklikkus ehk ansamblilisus	Objekt kuulub terviklikku ehitiste kogumisse, mis moodustab ansambli või tööstushoonete puhul olulise osa tehnoloogilisest tervikust.
7. Funktsiooni järjepidevus	Ehitis kannab edasi oma algset funktsiooni.
8. Silmapaistva mõju või sümbolse tähendusega hooned	Oluline ehitis või ehitiste kogum, mis on seotud vastavas kohas asustuse tekke, selle planeeringu ja arenguga. Ehitised, mis on olulist rolli mänginud kohalike traditsioonide ja eripärade kujundamisel (koolid, kirikud, rahvamajad, kõrtsid, postijaamad, jne).
9. Haruldus	Ehitis on vastava liigi või ehituskunsti stiili, meisterlikkuse, materjalikäsitluse, vms unikaalne esindaja teatud piirkonnas (Eestis, maakonnas, asustatud punktis).
10. Tüüpilisus	Ehitis on tüüpiline kunagi levinud ehitise liigi esindaja, mis väärib säilitamist võimalikult originaalkujul järeltulevatele põlvetele
11. Silmapaistvus	Ehitis on stiilpuhtuselt, materjalikäsituselt ja ehituskvaliteedilt oma aja silmapaistev näide antud piirkonnas

Lisaks arvestatakse:

1. Tehniline seisukord	Ehitise seisukord (üldiselt hea või rahuldav) võimaldab ajaloolise substantsi jätkuvat säilitamist.
2. Kasutamise või alternatiivse kasutamise võimalus	Ehitised, millel on või on võimalik leida kasutus, mis ei too kaasa olulisi ümberehitusi.

Lisa 2. Pärandkultuuri objektide tüpologia.

Kultuurmaastiku kujunemisega seotud objektid	Maa ja rahva ajalugu kajastavad objektid läbi aegade
<p>Muinasaegsed asulakohad Muinasaegsed kalmekohad, kääbastikud Muinasaegsed (võimalike) rituaalidega seotud paigad Muinaslinnused Muinaspõllud</p>	<p>Ajaloolised piirimärgid Autasumaa Kaitseliidu ja skautidega seotud objektid Maanteed Maaparandusobjektid Metsavendade punkrid Muud mõisaaegsed tootmishooned Mõisaarhitektuuri objektid Mõisakultuuri osad: pargid, paviljonid, tiigid, kunstlikud saared Mälestuskivid Okupatsiooniaja objektid Pärandkultuuri märgid NL ajast: piimapukid, tootmishooned, siloaugud Raudteerajatised Riiklikult tähtsad objektid eelmisest iseseisvusajast Sõjalised objektid I ja II Maailmasõjast, Vabadussõjast Sõjalised objektid keskajast, eelmistest sajanditest Vanad geodeetilised märgid Vanad teetähised</p>
Kogukonna ajalugu kajastavad objektid	Kohalikku töödust kajastavad objektid
<p>Hauad Hauatähised Hiie- ja raviallikad Hiied, hiiepuud, pärimustega puud Kabelimäed Katkuküla asemed Katkusurnuaiad Kellatornid Kesk- ja rootsiaegsed külakalmistud Kiiged, kiigemäed Kividest ülekäigukohad Kiviristid Kivisillad ja -truubid, rippisillad, puitsillad Kolleksioonid Koolihooned Koolmekohad, parvekohad Kultuse- ja religiooniga seotud rajatised ning paigad</p>	<p>Jahi, kalanduse ja mesindusega seotud kohad (kalatõkked, jahikantslid, mesipuude tarupedajad) Kiviraiduri töökojad Kohalikud elektrijaamad Kruusa-, liiva-, savi- ja fosforiidikarjäärid Laevaehituskohad Lautrid e. valgmad Lubjaahjud ja lubjapõletamiskohad Meiereid Miiliaugud, söepõletuskohad Paadikuurid Paemurrud Parvetuskohad Piirituse tootmisega seotud objektid Potase ja klaasikojad Põlevkivi kaevandamisega seotud maastikuobjektid</p>

<p>Kõrtsid Kõstritalud Külatänavad, karjatanumad Külavainud Laadaplatsid Lokulauad Maagilised usundilised kohad (Essütaja) Magasiaidad Mantelkorstnad Matusekombestikuga seotud paigad (Laudsipuud) Moonakamajad Munakiviteed Pakkteed Pao- ja pelgupaigad Poed Postijaamad Pritsikuurid Põliskülade kohad Põlispuid Pärandkooslused, karjametsad Pärimustega kivid, ohvri- ja kultusekivid Rahvamajad Ravitsemiskohad, meditsiinasutused Ristimäed Ristipuud Seltsimajad Soosillad Spordirajatised Talveteed Tsässona kohad Vaestemajad Vallamajad Vanad kabelivaremed Vanad kohanimed Ühis- ja hädaabitöödega rajatud objektid Ühistegevusega seotud hooned (põllupangad, ühisuste hooned)</p>	<p>Põlevkivi kaevandamisega seotud rajatised Raua- ja ookrileiukohad Savitööstused, savitõngid, telliseahjud Turbavõtukohad Tuuleveskid Tõrvaahjud, tõrvaajamiskohad, tärpentiinivabrikud Tööliste majad Vanad elektrialajaamad Vanad meremärgid Vesiveskid, veskitammid Metsa ja metsamajandusega seotud objektid Ajaloolised metsakuivenduskraavid Ajalooliste isikute rajatud, uuritud puistud Ajaloosündmuste, traditsioonidega seotud puistud Eriotstarbel rajatud puistud (liivade kinnitamine, tuuletõkked jm) Eripärase kasutuseesmärgiga puistud (vaigutuslangid jm) Eripärase koosseisuga katsekultuurid Eripärase maapinna ettevalmistusega või tehnoloogiaga rajatud puistud Jäljed huvitavamate metsamajanduslike võtete rakendamisest Käbikuivatid Metsad, mida on uurinud tuntud teadlased Metsaestakaadid ja saeveskid</p>
<p>Traditsioonilist talumajapidamist kajastavad objektid</p>	<p>Metsakasvatuse ja -kasutusega seotud objektid</p>
<p>Aleviljeluse märgid Asundustalud Heinaküünid, kuhjalavad Kaevud, karjamaakaevud, kivikünad Keldrid Kiviaiad, tarad Kiviragu(-rägu) Kodukultuuri näited 1920 - 1940 Kuivatid, lahusrehed</p>	<p>Metsastunud pargid Metsatöölise (roomakeste) majad Metskonnahooned Põlised metsateed, jalgrajad, hobusepeed Silmapaistvad puistud ja puude grupid liigi mõõtmete või muu poolest, alleed Silmapaistvad võõrliikidest puistud Traditsioonidega seotud puistud Tuletõrje veevõtukohad metsas</p>

Laudad, tallid Linaleoaugud Maakojad Muu majandushoone, rajatis Põlised talukohad Püstkojad Rehielamud Saunad, koobassaunad Savimajad Sepikojad Taluaidad Taluhäärberid, -elumajad Vabadiku (popsi)saunade asemed Viljapuuaiad Värvad Õuepuud	Tulevalvetornid Vahtkondade kordonid Vaigukogumispunktid Vanad metsataimlad Vanemate metsakorralduste jäljed (piirisihid jm)
--	---

Lisa 3. Raskekuulipildujakaponiir nr 2 lõhkamissüvend.

Vaade põhjast.

Vaade lõunast.

Vaade idast.

Vaade läänest.

Lisa 4. Kergekuulipildujakaponiir nr 3 lõhkamissüvend.

Vaade põhjast.

Vaade lõunast.

Vaade idast.

Vaade läänest.

Lisa 5. Kergekuulipildujakaponiir nr 4 lõhkamissüvend.

Vaade põhjast.

Vaade lõunast.

Vaade idast.

Vaade läänest.

Lisa 6. Raskekuulipildujakaponiir nr 5 varemed/lõhkamissüvend.

Vaade põhjast.

Vaade lõunast.

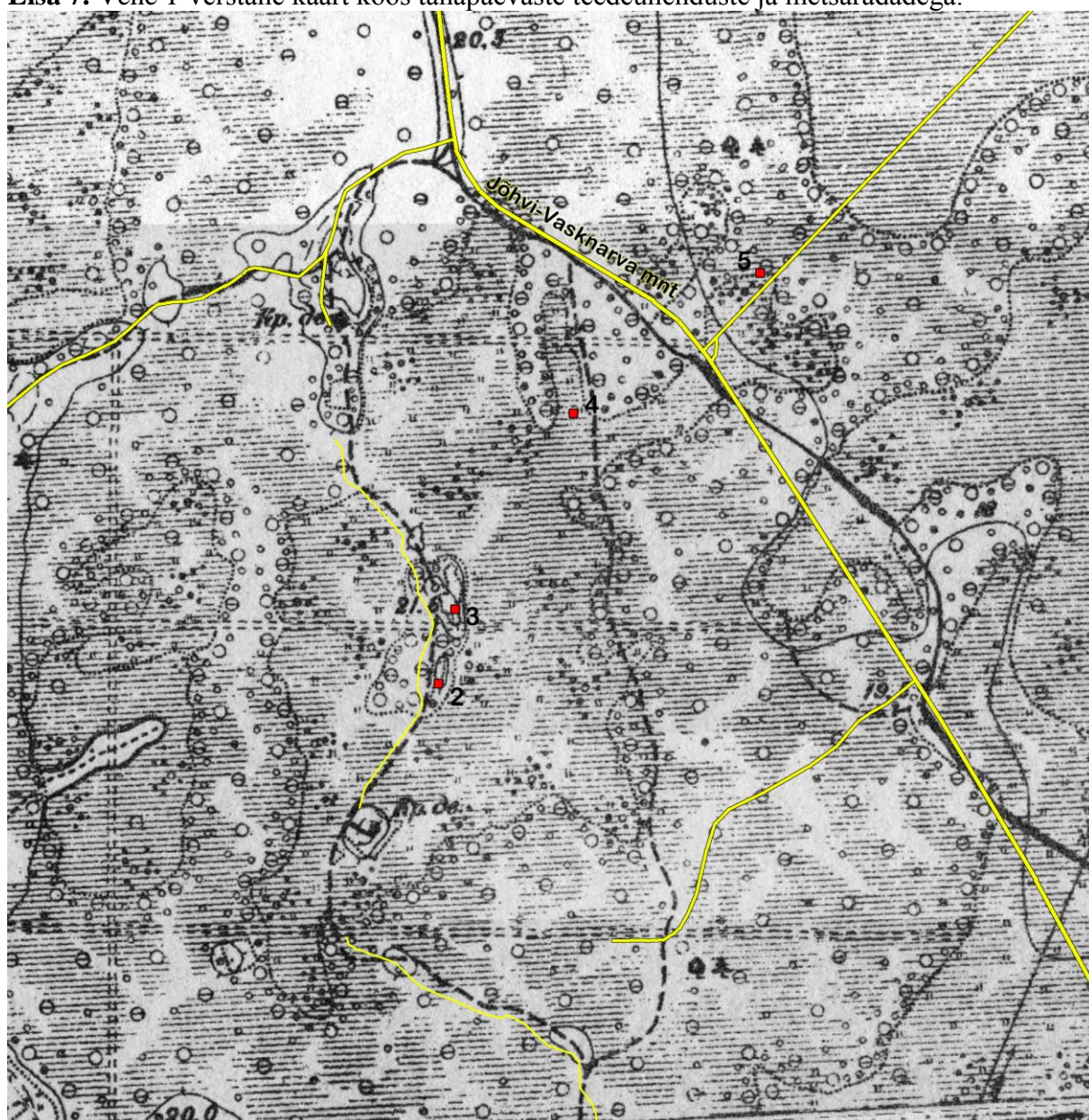

Vaade idast.

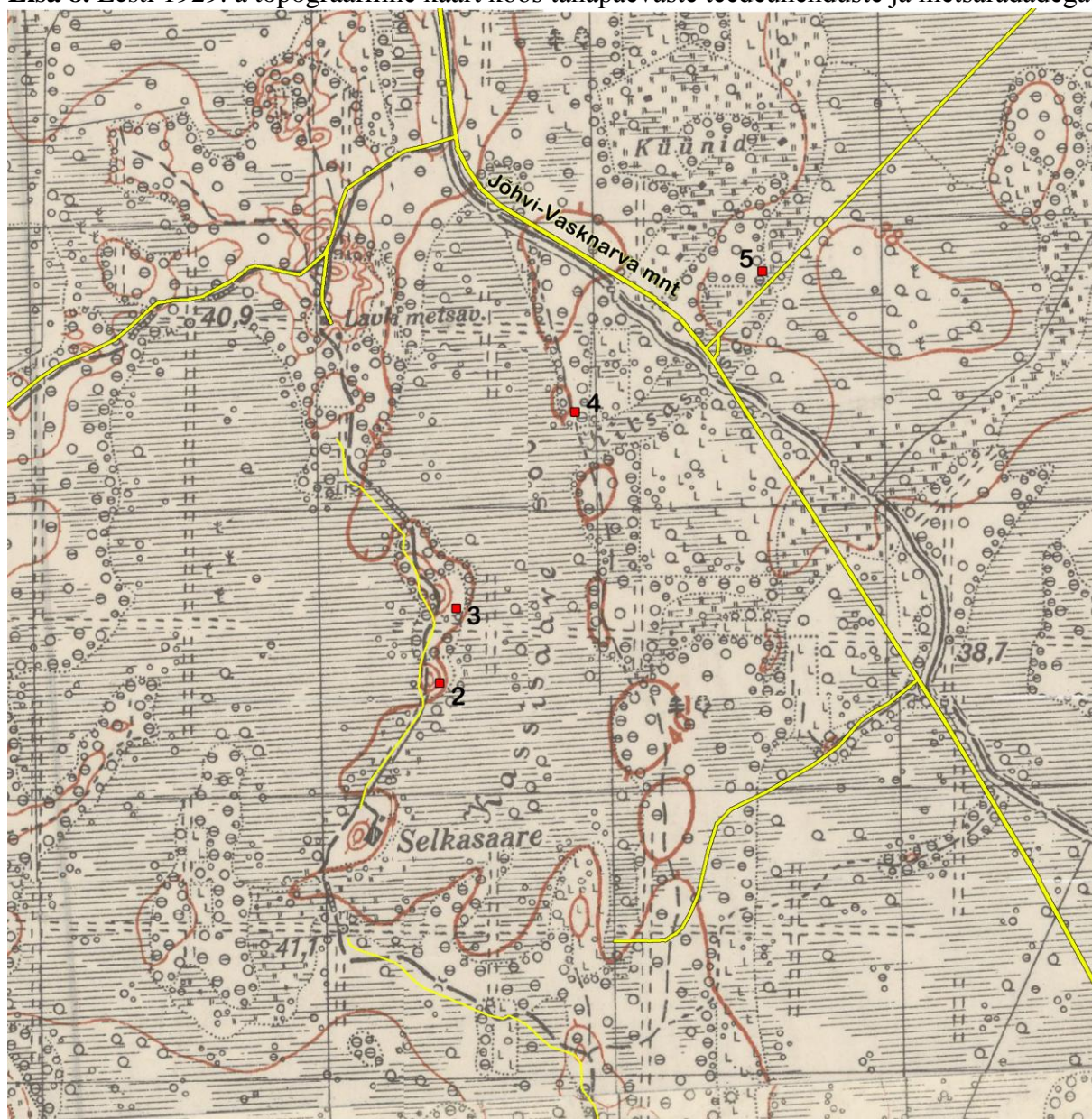

Vaade läänest.

Lisa 7. Vene 1-verstane kaart koos tänapäevaste teedeühenduste ja metsaradadega.

Lisa 8. Eesti 1929. a topograafiline kaart koos tänapäevaste teedeühenduste ja metsaradadega.

Lisa 9. Nõukogude Liidu 1966. a topograafiline kaart koos tänapäevaste teede ja metsaradadega.

Lisa 10. Eesti Vabariigi 1992. a topograafiline kaart tänapäevaste teede ja metsaradadega.

